

MILKO RIFFER

GRAD MRTVIH

JASENOVAC 1943

MILKORIFFER

GRAD MRTVIH

3 A S E NOVAC 1943

-i,

NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE
ZAGREB 1946
V

Crteži *FRANO ŠIMUNOVIĆ*

GRAD MRTVIH
JASENOVAC 1943

UVOD

Pokušao sam u ovoj knjizi iznijeti niz doživljaja i impresija iz jedne ustanove u Hrvatskoj za vrijeme kratke, ali po zločinima i nedjelima beskrajno duge periode, u kojoj su tadašnji vlastodršci iz neusporedivog cinizma prozvali našu napaćenu i u historiji često popljuvanu zemlju »nezavisnom državom Hrvatskom«.

Doživljaji obuhvaćaju relativno »mirno« vrijeme jasenovačkog logorovanja od oktobra 1942. do oktobra 1943. U redovima ove knjige nema izmišljenih lica ni izmišljenih događaja. Sve je kruta stvarnost, koja je mogla samo izgubiti od svoje pregnantnosti zbog činjenice, što sam se kod pisanja morao osloniti isključivo na sjećanje, jer, prirodno, u logoru nisam mogao voditi nikakvih bilježaka.

Osim toga, knjiga ne obiluje statističkim podacima. Dokumentarne spise o ovoj nacionalnoj sramoti, koja se u ustaškoj terminologiji zvala koncentracionim ili, još ciničnije, radnim logorom, izdat će bez sumnje mnogi publicisti, u prvom redu Komisija za istraživanje ratnih zločina.

Moja je jedino želja, da sebi i malobrojnim na životu preostalim drugovima sačuvam pisanu uspomenu na panične i sramne dane, koje smo proveli iza žice jedne od najstrašnijih ustanova ove vrste na svijetu — u konclogoru u Jasenovcu.

U nekada mirnome slavonskom selu uz Savu. utočnu zimi u gusto blato, ljeti u neprobojnu pra-

šinu, počela je godine 1941. odjekivati ustaška čizma i dijaboličnim metodama uspjela iz ove mirne slavonske idile stvoriti najveći grad Hrvatske. Jer, u plodnoj toj zemlji leži preko 800.000 leševa nevinih žrtava, koje su položile svoje živote umirući kao stoka, vezanih ruku. Većinom udarcem željeznog malja po glavi ili živi spaljeni u kružnim pećima ciglane, dok su samo rijetki doživjeli čast da budu nožem zaklani poput ovaca, a samo izuzetno mogli su se robijaši toga pakla na zemlji pohvaliti smrtonosnim metkom iz ustaškog pištolja.

Maks Luburić, Ljubo Miloš, Ivica Matković, Filipović-Majstorović, Matijević, Piccili, Maričić, Kordić, pop Brekalo, Ivica Brkljačić imena su zlikovaca pored čitave plejade pomagača, koji su vršili strašne eksekucije. Njihova lista bit će velika, a po djelima, što su ih počinili, bit će im imena besmrtna u analima najzvjerskijeg kriminala.

Moramo im imena dobro upamtiti i moramo upoznati njihova strašna nedjela, da bismo u budućnosti mogli u zametku ugušiti svaku i najmanju klicu, koja bi mogla da se razvije u monstruozni zločinački fenomen, što ga ovdje nastojim da prikažem.

Ovu knjigu posvećujem uspomeni divnog druga i prijatelja *Branislava-Brane Konića*, suca iz Srijemske Mitrovice, s kojim sam u logoru proveo gotovo sve časove u radu i odmoru.

Vidim još i danas u duhu tvoju vitku pojavu i pros jedu kosu, iako si tada jedva prevalio tridesetu godinu života. Čujem još uvijek tvoj umirujućí smijeh i borbene, optimistične riječi, kojima si nas malodušne redovno bodrio. Čujem zvuk tvoje violine, koja nas je budila iz preteške depresije i učinila, da na čas zaboravimo teške lance, što su nam sapinjali noge, i one, što su nam nastojali slomiti duh. Vidim te, kako posjećuješ bolesne drugove; kako dijeliš hranu iz svojih paketa, koje ti je tvoja stara majka neumorno i otkidajući od svojih usta redovno slala. Osjećam na ustima poljubac, kojim smo se oprostili na mom odlasku iz logora, ruku, koja me je čvrsto zagrlila. Vidim te, kako mi niašeš rukom, ostajući u paklu, koji te je kasnije stavio na sramne muke i konačno ti prebacio omču oko vrata.

Brano, divni družo, nezaboravni prijatelju! Podižem ovaj skromni spomenik uspomeni na tvoj herojski život i na mučeničku smrt, koju su ti priredile ustaške hijene 21. septembra 1944. Mi svi znamo, da tvoj mladi život nije bio uzaludan, jer tebi i nebrojenim i neznanim drugovima zahvaljujemo naš današnji život. Jer bez vas naš život danas i ne bi bio život.

Posvećujem ovu knjigu i uspomeni prijatelja *Marka Lorschija*, sekretara Financijske direkcije u Zagrebu, od kojeg se u miru godinama nisam odvajao, i koji je zajedno sa mnom nastupio i trnoviti put u Jasenovac, gdje je nakon nepuna dva mjeseca pao pogođen teškim maljem ustaških krvnika.

S TRGA KULINA BANA NA SAVSKU CESTU

Konačno, nakon puna dva mjeseca istrage, napuštam šesticu, u kojoj sam se već udomaćio. Poslije dva mjeseca potpune tame izlazim na sunce, što tako raskošno sja nad bjelinom Umjetničkog paviljona, koji je, s dodatkom od tri minareta, pretvoren u džamiju.

Ostavljam za sobom niz slika od preko stotinu ljudi, koji su se izmjenjivali u ćeliji, i s kojima sam dijelio kruh, slaninu, luk i cigarete. Defiliraju mi fatamorganski pred očima, dok sam hodnikom prolazio na dvorište. Koga sve nije bilo u mojoj ćeliji! Tko li sve nije kroz nju prolazio zadržavajući se dulje ili kraće vrijeme! Sjećam ih se svih: i malog maturanta, Istranina, koji je upao u ćeliju jedno jutro posve izmrcvaren i obliven krvlju, razbijene glave i iščupanih noktiju, pa veselog partizana Stjepana, koji nam je vedro i sa žarom u očima pripovijedao o partizanskim borbama i Gorskom Kotaru, Lici i Istri te o ustaškoj istrazi na svim katovima zlokobne zgrade na trgu Kulina bana.

Ugurali ga jedne večeri u šesticu iz pokrajnje samice, gdje je ležao tri mjeseca, više mrtav nego živ, mučen mukama, koje je samo ustaški mozak mogao izmisliti. Ušao je u ćeliju samo u gaćama i krvavoj košulji. U ruci je nosio cipele bez vezica, a na čupavoj glavi kočio se elegantni »Dorsali no«.

— Je li dozvoljeno, gospodo i drugovi? — upitao je šeretskim glasom i izvalio se pored mene na dasku.

I od toga dana, pa sve do svog odlaska iz ćelije, hranio nas je prskavim humorom i neiscrpnom životnom energijom.

Prolaze ljudi i polako se gube s mog horizonta. Tu je i onaj nesretni postolar iz I. rajona sav krvav i unakažen, bespomoćan i jadan, utučen zbog svoje slabosti, koja ga je natjerala, da povuče sa sobom u zatvor tolike drugove.

I pacifist Štef je tu, inteligentan seljak iz Turopolja, koji nam je držao duga predavanja o nauci braće Radića i koji je željno čekao na podrumskom prozorčiću, ne će li odnekud ugledati suknju svoje Barice, koja ga već od prvog dana »nezavisne« uporno traži i nalazi po svim zatvorima »države«. Da, da, našla ga je i tu i donijela mu čitavu košaru kruha, maslaca, sira, voća, cigareta. Ona se nije bojala nikakvih stražara i nikakve askerice. Ona je prodirala sve zapreke i redovno dopirala do svoga životnog druga.

Defiliraju u dugim redovima željezničari i radnici električne centrale, đaci i profesori, obrtnici i činovnici, liječnici, ustaše, koji su ubacivani kao »uho« u našu ćeliju, i domobrani. Bilo je i svećenika, i industrijalaca, i Židova, i slobodnih zidara.

Put mi presijeca nečija debela pesnica.

— Smrt fašizmu — sloboda narodu! — dočekuje me crveno, pijano lice moga mučitelja, »referenta« i ustaškog-zastavnika Kambera.

— Kuda, družo? — pitaju sarkastična usta i rastežu se u podmukli smijeh.

Na kraju hodnika susrećem još dvojicu: skovca Aliju i trgovačkog pomoćnika Tomislava.

koji je uhvaćen »na vezi« neposredno pred svoj odlazak u partizane. Lica su im blijeda, voštana, obrasla tankom, mladenačkom bradom. Žvaču breskve i nude meni.

Konačno, poslije formalnosti kod uzničara, penjemo se u »Maricu«. Tamo već sjedi neka mlada Židovka, žuta lica, razderanoga desnog uha.

— Gadovi ustaški! — škrguće zubima mlada djevojka. — Za sretan put svukli su me ti zlikovci i utisnuli mi otraga pečat svoje odvratne ustanove. Eno ih tamo. Gledajte, kako se smiju. — Ma kakvi su to ljudi — jadikuje djevojka — koji toliko uživaju u tuđoj nesreći? Ne mogu nikako shvatiti, da su ti ljudi bili nekada nedužna djeca, rođena od žene u mukama.

U glavi mi se vrtjelo od nenaviknutog svijetla, osjetio sam slabost u nogama. Bio je 1. oktobra, okupan toplim jesenjim suncem. Grad je žamorio. Građani su užurbano hodali ulicama i bojažljivo pogledavali na »Maricu«, koja je nečujno puzila putem u Savsku cestu.

Tamo nas je dočekaao suludi Hansi, pijani degenerik i propali veterinar. Objesili nam tablice s brojevima oko vrata i slikali nas u tri poze. Zatim su nam uzeli otiske prstiju.

Nakon svršene procedure strpali su Aliju, Tomislava i mene u neku samicu na prvome katu.

SAVSKA CESTA

Sobica, u usporedbi s onom podrumskom šesticom na trgu Kulina bana, prijazna. 'Prozor je do duše iznutra providen željeznim rešetkama, a spolja koso položenim drvenim kopcima, ali ipak ulazi svijetlo. Danas je čak i sunčan dan, i sunčani traci prodiru kroz pukotine na kopcima te se odrazuju na podu i suprotnim vratima. Naša lica sablasno se bjelasaju na suncu.

Kroz pukotine može se satima gledati na uski horizont, koji nam otkriva kaznioničko dvorište, a svršava zidom i zidanim izvidnicama, na kojima stražare ustaše s mitraljezima. Nad zidom teče žica nabijena električnom strujom visokog napona.

Na dvorištu, u krugu, kreću se zatvorenici. Kat po kat. Dvojica po dvojica, u dovoljnoj udaljenosti od druge dvojice. Šeću nijemi, blijedi i punim grudima udišu zrak. Šetnjom upravljaju ustaški stražari naoružani do zuba.

Eno i Marka. Neobično je blijed. Hoda i puši cigaretu. Obučen je u sportsko odijelo s »pumpericama«. Spremio se, dakle, za logorovanje. Jadnik! Zašto li on šeće? On im bar nije ništa skrivio. O njemu oni ne znaju ništa. On je slučajno uhvaćen u mome stanu, gdje je ručao. Ipak, ipak, on je Židov, a to je skoro najveći grijeh. On se usudio roditi se u židovskoj porodici, a ta okolnost je do-

?

voljan razlog za naše »ideologe«, da mu obuku robijaško, ako već ne mrtvačko odijelo.

Ne, Marko im nije ništa skrivio, ali oni su znali, da je on pošten čovjek od glave do pete, da je siromašan i inteligentan, da je kruh svoj zarađivao teškim i poštenim radom te da posjeduje zdrav razum, koji je čvrsto vjerovao u pobjedu pravde i istine. A čovjek s ovakvim duševnim opterećenjem, naravno, nije mogao nikada postati pozitivnim članom »novog društva«, koje su ovi luđaci i degenerici nožem i mržnjom mislili stvoriti.

Otvaraju se vrata ćelije uz tradicionalni zveket ključarevih svežnjeva ključeva.

— Šetnja!

Sunce i zrak umalo što me nisu pokosili. Nakon 60 dana podrumske tame i gnjile atmosfere opet zraka u neograničenim količinama. Opet sunca! Hodao sam klecavih koljena i vratio se u ćeliju potpuno fizički iscrpljen.

U podne pojeo sam vodeni grah s velikim tekom i zapalio posljednju cigaretu.

Po podne donijeli su Tomislavu i meni hranu i cigarete. Ja sam dobio i dvije krasne fotografije moje Dorice, koja je jučer navršila šestu godinu života. Gledao sam ih cijelo popodne iz svih mogućih perspektiva. Tomislav je dobio skijaško odijelo i gojzerice. One iste, koje su trebale da ga prate u šumu. Spremali su ga, dakle, za logor. Ja na logor nisam ni mislio. Očekivao sam pouzdano, da će me žena i prijatelji iščupati iz zatvora, i sanjao o slobodnoj budućnosti. Alija nije dobio paketa. On nema nikoga u Zagrebu. Njega su amo dovukli čak iz Ljubuškoga. No hrane je bilo dosta za svu trojicu. Alija je sa zadovoljstvom Iju-

štio voće, koga smo dobili u izobilju. Dok smo Tomo i ja pušili, Alija je potpuno krivim glasom pjevušio Internacionalu. Nije imao sluha, i to je bila jedina melodija, što ju je kako-tako znao savladati. Ja sam ga na nesreću naučio još i španjolsku republikansku himnu. Nije ju nikako htio zaboraviti i uporno je i bez prekida gundao, sve dok nismo umorni od zraka i bogatih utisaka čvrsto zaspali tvrdim snom na još tvrdim »pričnama«.

Sutradan su nas prebacili u drugu, prostranu ćeliju na drugom katu, gdje je već bilo oko 15 stanovnika, među njima i moja nepoznata veza iz Nove Gradiške. Maturant Milo je, mladi dugajlija.

Prethodno je Alija imao razgovor sa starim svojim amidžom, koji je došao amo iz dalekoga Ljubuškoga, da ohrabri sinovca. Bio je i kod »referenta« i saznao, da je Alija dobio svega godinu dana Jasenovca, gdje će, međutim, ostati samo tri mjeseca i onda sigurno biti pomilovan. Donio mu je i slatkoga hercegovačkoga grožđa i smokava.

S novim društvom ubrzo smo se srodili, iako su tamo bila i dva ustaška žutokljunca, koji sjede već šest mjeseci radi kriminala.

Igraju se karte, šah, pripovijedaju priče i vicevi, šapuću se planovi, određuju se dežurstva za čišćenje ćelija i za »kiblanje*«. Premda ovo »kiblanje« normalno ne predstavlja nikakvo naročito zadovoljstvo, ¹¹ zatvorskoj realnosti ono je dragocjena životna promjena i dobitak od deset minuta zraka, makar i zahodskog.

* Čišćenje pokretnog zahoda (kible)

Savska cesta bila je zatvor, odskočna daska, s koje se odlazilo ili na slobodu, ili na strijeljanje u Maksimir, ili u logore u Jasenovac i Staru Gradišku. Druge mogućnosti bile su samo izuzetne.

Svaka ćelija notirala je kao po dogovoru sve promjene u frekvenciji zatvorenika. Na vratima bila je nožem urezana tablica s ovim glavama:

IME I PREZIME	Datum odlaska		
	logor	Maksimir	sloboda

Treća kolona veoma se malo upotrebljavala, dok su se ostale dvije međusobno natjecale u duljini.

Znalo se: ako ključar po danu prozove ime zatvorenika uz napomenu, da pokupi sve svoje stvari, moglo se skoro sa sigurnošću računati, da polazi na slobodu. Odlazak bez stvari bila je sigurna likvidacija i dešavao se obično noću. Po nesretnikove stvari dolazio bi ključar tek sutradan.

Najceremonioznije bilo je prozivanje za logore. Ključar bi ulazio u ćeliju oko četiri sata ujutro s popisom u ruci i prozivao logoraše. Ti su se morali za deset minuta spremati za polazak sa svima svojim jadnim stvarima i oprostiti se od drugova, koji ostaju.

Ispraćaj je uvijek bio do krajnosti emotivan, obično mučaljiv i kondenziran u čvrstom stisku ruke.

Preostali članovi zajednice odmah bi notirali promjenu i sa zebnjom očekivali promjenu vlastitog položaja.

Nakon nepunih J4 dana dobio sam konačno razgovor sa ženom, i to govoriti nismo mogli. Na rastanku utisnula mi je u ruku ceduljicu, na kojoj mi javlja, da je krvavi Didi Kvaternik smijenjen, i da će do mojeg oslobođenja doći idućih dana.

Dva dana kasnije prozvao me je ključar zajedno s Alijom i Tomislavom u četiri sata ujutro.

Logor!

Spremili smo se bez riječi i oprostili šutke od drugova te izašli u polurasvijetljeni hodnik, na dnu kojega su se otvorila željezna vrata. Transport nije bio velik: deset ljudi. Među njima Marko, koji me je čvrsto zagrlio, i profesor Safvet, kome su par dana prije stavili u bolnici na Rebru pneumotoraks. Drhtao je od groznice i strastveno uvlačio dim cigarete. Meni su predali ovelik kofer, u kome je bilo rublja, gojzerice i raznih drugih rekvizita potrebnih za logorovanje.

It's a long way to Tipperary . .

JASENOVAC - PRVI UTISCI

Vlak je pošao prije zore. Gomila putnika znatiželjno je i samilosno gledala našu grupicu, dobro čuvanu naoružanim ustašama.

Smjestili su nas u dva lcupeja. Razgovaram s Markom, izmjenjujemo misli i poglede na nastalu situaciju. Čitamo novine i kujemo planove. On je, kao obično, optimist.

U novinama čitamo članak o Jasenovcu. »Jasenovac nije sanatorij, ali nije ni mučilište.« Jasenovac je, po tome članku, radni logor. Svi logoraši rade, po mogućnosti u svojoj struci. Polje rada je široko. U logoru ima nekoliko industrija, a i svi su obrti zastupljeni, pored toga velika ekonomija. Tamo se izrađuje cigla, prerađuje drvo, koža, proizvodi se sir i suhomesnata roba, radi se na melioraciji tla, grade se razne industrijske, stambene, kancelarijske i gospodarske zgrade, nasip na Savi i t. d. Napravljen je veličanstven plan, koji bi trebao Jasenovac pretvoriti u pravi industrijski kombinat. Naravno, pravi cilj izrade toga megalomanskog plana bio je samo taj, da bi se mogao u »promičbene« svrhe izložiti na velesajmu u Zagrebačkom Zboru. Dužnost izgradnje Jasenovca imaju logoraši, koji će na taj način ispraviti svoje »zločine« učinjene prema domovini. Jasenovac je ujedno i politička škola, koja iskreo želi da »pohitičke zatočenike« izliječi od svih otrovnih političkih pogleda i ideologija i da ih vrati u javni

život, te ili lako učim korisnim članovima društva i dostojnim sinovima domovine. Židovi ostaju u logoru do kraja rata. To je samo privremena izolacija, neobično potrebna, jer bi Židovi na slobodi imali prilike da nastave svoj razorni rad udruženi s neprijateljima Hrvatsva. Ovo je, uostalom, prvi put, da Židovi rade na korist Hrvata i Hrvatsva. Dakako, prisilno. Čak su i Cigani u Jasenovcu konačno privedeni konstruktivnom radu na korist društva. Prvi put u svojoj legendarnoj nomadskoj historiji.

Naravno, u logoru vlada strogost, ali ne i nečovječnost. Logoraši imaju zdrave nastambe, dovoljno hrane, dobru odjeću i obuću, najhigijenskije ustanove na raspoloženju, liječničku njegu. I kulturne potrebe logoraša ne ostaju nezadovoljene. Održavaju se razna predavanja, kinopredstave, kazališne predstave, koncerti.

Sve se to uglavnom slagalo s pričanjem nekoga mladog vrtlara s Pantovčaka, koji je nakon šestmesečnog zatočenja u Jasenovcu pušten na slobodu. Put na slobodu vodio je kroz našu šesticu na trgu Kulina bana. Bio je sjajno ishranjen, opaljen od sunca, obučen u posve novo sportsko odijelo. To je dobio na polasku iz logora. Njegovo pričanje slagalo se skoro u potpunosti s člankom »Hrvatskog naroda«, tek je u pogledu Cigana naš vrtlar imao odvojeno mišljenje. Negdje se ipak mora i protusloviti, inače ne bi izgledalo vjerovatno, zar ne? Cigani su, po njegovim navodima, odlazili na najteži posao, gradili su nasip na Savi. i svaki je dan po nekoliko Cigana ostavljalo na nasipu svoje kosti. Cigani će sigurno biti, po njegovu mišljenju, istrijebljeni, ali ostali logoraši

mogu za integritet svoga tijela biti potpuno sigurni.

Upoznali smo po zatvorima cinizam ustaša i ne bismo vjerovali članku, ali evo, ovdje je živi svjedok, koji dolazi iz Jasenovca, drug, koga su za vrijeme istrage isto tako živinski tukli i mučili kao i nas. Zašto mu, dakle, ne bismo vjerovali? lek, zašto je on u našoj ćeliji ostao punili četrnaest dana i zašto je iz nje dva cijela popodneva izbivao i vraćao se navečer s novinama, pun cigareta i s bocom rakije?

Promiče nam pred očima jesenji slavonski pejzaž. Sela, polja, potoci, šume. Kakav je krasan osjećaj putovati željeznicom, makar i pod ovakvim okolnostima.

Jasenovac.

Obična željeznička stanica, kao i sve druge na pruzi, a toliki nimbus oko nje!

Silazimo i polazimo uz željezničku prugu prema logoru. Na putu podijeljene su nam odluke. Internacija između 6 mjeseci i tri godine. Broje se na prste odsluženi mjeseci i odbijaju se od dobivene kazne. Neki imaju izdržati u logoru još svega tri mjeseca, neki 10 mjeseci. To će se već moći izdržati. S lakoćom!

Nikome nije palo na pamet, da nitko od nas još nije sreo otpuštenog logoraša, osim onoga nesretnog vrtlara iz šestice, a logor postoji već preko godinu dana.

U blizini logora naslagana je velika hrpa željezničkih pragova. Na jednome napisano je ugljenom:

LASCIATE OGNI SPERANZA VOI CH' ENTRATE

Dakle, pakao!

Ubrzo smo ga vidjeli vlastitim očima. Ubrzo smo progledali i shvatili sav besramni cinizam ustaške propagande i bestijalnost njezina postupka.

Dostigla nas je grupa čarkara s askericama na ramenima.

— Jeste li čifuti? — upita nas jedan.

— Nismo, nego Hrvati.

— A, majku vam komunističku — zaori ustaški glas, i već je kiša udaraca od kundaka padala po našim glavama i leđima.

Neki crni mladač od kojih 16 godina, blistavih očiju, približi se Safvetu.

— Odakle si ti? — upita-

— Ja sam Bosanac — odgovara Safvet.

— Pravoslavac?

— Ne, musliman.

— Ah tako, kurvin sine, Bosnu sramotiš? Zaklati bi te trebalo, čuješ li? Zaklati. — I nož mu je već zablistao u rukama.

Međutim, umiješala se naša straža i obranila Safveta. Dobio je samo udarac nogom u trbuh, kad se instinktivno sagnuo, da izbjegne perverznoj želji našega budućega gospodara.

Evo nas pred kapijom. Na njoj se koči natpis
USTAŠKA OBRANA.

Čekamo neko vrijeme pred kapijom, pred kojom stoji dvostruka straža i jedan stariji čovjek, očigledno Židov, u zelenoj livreji obrubljenom zlatnim gajtanima i s crvenom portirskom kapom na glavi s natpisom PORTIR: Bio je to neki advokat iz provincije, a postavljen tako maskiran tamo, da zadovolji potrebu za »duhovitošću«
gospodara naših života, koji su uživali u tome, da ponizuju logoraše do beskraj

Na putu podigla se silna prašina, kao da kakav rekordoman tjera auto vrtoglavom brzinom. Iz prašine je međutim izronilo nekoliko neobrijanih lica logoraša u nevjerojatnim dronjcima. Bili su upregnuti u kola, a vitlao ih je bjesomučno s bičem u ruci neki čudni čovjek sa šubarom na glavi.

Bila je to kolona čištača sa svojim »grupnikom«, kažnjenim ustašom Mirkom, koji je oko ruke nosio ciničnu devizu RED, RAD I STEGA.

Iza kapije dočekao je kolonu dežurni »častnik« i opleo Mirka, u znak pozdrava, batinom po plećima. Mirko se servilno smješкао i skinuo kapu duboko se klanjajući. Zatim je opet počeo bičevati svoju dijaboličnu zapregu, koja se u galopu izgubila s našeg horizonta.

Konačno idazimo i mi, potpuno obeshrabreni viđenim i doživljenim prizorima, u možda najsravniju instituciju, što ju je ikada ljudski zločinački nagon izmislio, u »radni« logor Jasenovac. Ulazimo uvjereni, da iz toga pakla nema izlaza.

Čini mi se, da negdje u zraku visi transparent s besramnom tvrdnjom: »Jasenovac nije sanatorij, ali nije ni mučilište«. Ali ne, to je samo halucinacija praćena sfernim smijehom nevidljivih đavoljih bića, rođena u bujici moje uzavrele krvi i u kloaki popljuvanoga ljudskog dostojanstva.

LOGOR III C

Poredali su nas pred zgradom zapovjedništva, neuglednom, bijelo okrećenom jednokatnicom, pred kojom je stajao nervčik od kojih trideset godina, u uniformi ustaškog satnika. U rukama je gužvao odluke UNS-a* i gledao u našu grupicu tvrdim čeličnim očima. Usta su mu bila iskrivljena konvulzivnim trzajima, koji ga nikako nisu napuštali. Kretnje nervozne, prenadražene.

Po dvorištu vrtjeli su se logoraši u jadnim dronjcima i prestrašenih očiju skidali pred ustašom kape klanjajući se duboko prema zemlji. On ih nije udostojio ni jednim pogledom; ni jednom kretnjom nije pokazivao, da je vidio te preplašene ljude.

Dopro mi je do uha šapat pun jeze:

— Satnik Matković. Ivica Matković, zapovjednik logora.

Na usnama zatitralo mu je moje ime. Moja odluka bila je dakle prva na redu. Odazvao sam se. Pogledao me hladnim, gotovo odsutnim pogledom. Glas mu je bio tih, ali rezak i neobično razgovijetan.

I postao je još razgovjetniji :

— Nasip, lanci, strogi nadzor! — glasila je presuda.

Nasip? Sjetio sam se vrtlara s Pantovčaka:

* Ustaška nadzorna služba

— Ciganima se određuje najteži posao. Oni grade nasip na Savi, i svakodnevno ostavlja nekoliko njih svoje kosti na nasipu.

Kako su ostali prošli, nisam ni čuo. Vidio sam tek. da je s Matkovićem u zgradu zapovjedništva otišao i Safvet.

Kasnije sam saznao. Marko je bio određen Slobodanu, t. j. u logor u užem smislu, neki krojač u radionicu u Staru Gradišku, dok su preostala sedmorica određena također na radove na nasipu, u logor — III c.

Tek nas je Matković napustio, opkolili su nas neki civili, elegantno obučeni, i počeli nam otmati stvari. Stvari iz kofera bacali su na jednu hrpu, prazne kofere na drugu. Sve to odlazi u ustaško skladište.

Satove, novac i legitimacije predali sifto jednom mladiću crnih, briljantinom dobro natopljenih kosa i prijatnih crta lica. On je te stvari trpao u omote i zapisivao na njima imena logoraša. Jedva je znao pisati, a zvali su ga Jozo.

Džepove smo morali isprazniti i sav sadržaj bacati u jedan sanduk.

— Neka se tkogod ne našali pa da zadrži nož. Ako se u nekoga nađu nož ili škare, bit će odmah strijeljan.

Ne, nitko se nije našalio, jer smo već predobro znali, da je strijeljanje ovdje zabava, svakodnevna razbibriga, i da bi povod za to mogla biti i kakva nevinija stvar.

U ruci sam držao Doričine slike i gledao ih dugo. Nisam se od njih mogao otkinuti.

— Mogu li ovo zadržati?

— Ne možete — odgovorio je Jozo i oteo mi slike iz ruku.

Morali smo predati čak i cigarete.

Zatim su me svukli do gaća. Te su mi ostavili. S nekog tavana dobacili su mi zelenkastocrne hlače, skoro posve pojedene od miševa, i kratak kaputić ciglene boje, bez džepova i bez ijednog dugmeta. Na prsima bilo je sukno rasječeno i umazano mrljama osušene krvi. U zamjenu za moje cipele dobio sam teške opanke napravljene od stare automobilske gume.

Drugove su slično opremili i onda su nas protjerali kroz logor na kupanje, šišanje i dezinfekciju.

Koncentrirali su nas na jednoj čistini, gdje je bilo masirano dvije do tri lil jade seljaka i seljakinja s djecom iz Crkvenog Boka, nedalekoga srpskog sela. Oni su ovdje, pod vedrim nebom, od jučer. Dotjerani su sa stvarima i stokom i čekaju na odluku svemogućih. Rečeno im je, da će biti preseljeni u drugi, sigurni ji kraj. jer je njihovo selo tobože ugroženo od partizana. Upravo im se dijeli prosjački ručak.

Nas su ošišali, skinuli nam prnje, koje smo upravo zamijenili za naša dobra, građanska odijela. Stojimo goli na .brisanom prostoru i čekamo, da nam vrate parom raskužena »odijela«.

U međuvremenu počela je padati ledena, jesenja kiša. Čekali smo i cvokotali zubima na kiši oko dva sata. dok nam konačno nisu donijeli odjeću, još mokru od pare. Stigao je eto i Safvet. koga smo ostavili u zapovjedništvu. On već nosi lance na nogama, no kako su mu jako kratki, skakuće kao kos.

Ilovača se na zemlji od kiše već potpuno razmočila, i Safvet često dodiruje rukama zemlju, da bi spriječio pad.

T tužno je i smiješno je gledati ga.

— Bio sam na preslušavanju. Dobio nekoliko šamara i opomenu, da ih se čuvam. Kako da se čuvam? Odnijeli su mi ruksak, koji je bio pun bonbona, keksa i lijekova. Uzeli su mi i cigarete, bez kojih ne mogu da živim. Molio sam, da mi vrate bar lijekove. Rekao sam im, da bolujem od tuberkuloze, i da su mi tek pred par dana stavili pneumotoraks.

Pili su rakiju i prsnuli u smijeh, kao da sam izvalio kakav vic.

— Ništa, ništa — reče jedan. — Izvadit će ti pneumotoraks Bonzo, ako ti bude pozlilo.

— Tko je Bonzo — upitah.

— Naš specijalist za kirurgiju — odgovori iskrivljenih usni ju Matković. — Upoznat ćeš ga uskoro.

Izjurili su me zatim udarajući me nogom u stranjicu.

Na ošišanu glavu vezao je moker rupčić. U licu je bio crven, vilice su mu se tresle od groznice. Stenjući. sjeo je u lokvu vede i procijedio kroz zube: »Psi!«

Kiša je mlazovima padala.

Na kupanje odagnali su nas u prljavi, ledeni ribnjak, koji se prostirao usred logora, i onda su još Tomislavu. Aliji i meni okovali u lančari noge i poslali nas u znameniti logor smrti — III C.

Potpuno promrzli, ušli smo kroz neka improvizirana vrata u prostor, koji je od ostalog logora bio ograđen trostrukim redom bodljikave žice.

Spustio se već mrak. i mi smo se, nespretno tapkajući po raskvašenoj ilovači, sklizali nenavikli gumenim opancima. Tanci na nogama zlokobno su zveketali i davali potrebnu muzičku pratnju neopisivom osjećaju, šio sr u meni rađao.

U polutama vidio sam nekakvu strehu, posve nisku, kao onu, pod kojom se u ciglanama suše cigle, i pod koju možeš ući jedino posve zgrbljen, skoro četveronoške. Onamo nas je vodio »kurir upravne pisarne«, partizan s Korduna, krezubi Stevo.

Na ulazu dočekaao nas je redar, nesvršeni filozof Omer, također s lancima na nogama, s bratom Hasanom, i uveo nas pod strehu. Tamo je ležalo na stotine tijela logoraša tijesno pripijenih jedno uz drugo. Mokra odijela isparivala se neugodnim vonjem. Omer nas je odveo u svoj dio, i tamo smo se umorni izvalili na pod posut debelom naslagom pilovine.

Ambijent, u kome smo se našli, u kolopletu skoro do ludila izbezumljenih ljudi, nisam kadar ni nabaciti, a kamoli opisati. Nisam beletrist, pa mi pero vjerojatno nema dovoljno elastičnosti i boje, da bi moglo ocrtati kompliciranu sliku, što sam je ugledao. Međutim, uvjeren sam, da to ne bi bilo kadro ničije pero reproducirati tako, da čitatelj dobije ma i približnu sliku raspoloženja, što je vladalo u tome posve izuzetnom logorskom ambijentu, u pilovini, po kojoj skaču bilijuni buha, u sumračnom koloritu oktobarskog neba. pokrivena sivoljubičastim cumulusima, u nepodnosivom vonju mjesecima neopranih tjelesa hiljada muškaraca, koji teško, pod bičem, ropski rade na smrtonosnome savskom nasipu, mučeni kroničnim proljevimama, u neposrednoj blizini desetine umirućih, koji stenju ili se raspadaju na očigled nas, uz muziku perverzних folklornih psovki, koje bujno cvatu u bogatstvu srpsko-hrvatskih dijalekata i koje se bez stanke ore po čitavom krugu logora.

Logora, čije bi ime svaki kulturni građanin evropskog kontinenta morao dobro zapamtiti:, logora

III C.

Alija je grcao kraj mene. Alija nije bio slab. Nasmiješena lica podnosio je udarce poživnčene ustaške policije. Nije se bojava smrti. Nisu ga u Zagrebu mogli impresionirati ni onda, kad su ga noću, vezanih očiju, vodili u Maksimir i pokazivali mu, kako sjekirama ubijaju neposlušne skojevce.

Ovdje je Alija plakao, zaronivši glavu u pilovinu, i zazivao majku.

Ako napišem, da mi samica u podrumu Savske ceste izgleda kao Kirova spavaonica u poredbi s nastambom u III C, jer je ova otvorena streha bila nastamba, nisam napisao ništa.

Omer nam je, kao dobar domaćin, odnekud nabavio cigaretu. Prepolovili smo je i polovinu stavili u čibuk. Pušilo nas je šestero. Ni jedan dim nije otišao u kvar. Zadnje molekule zapaljenog duhana, one, koje cvrče izgarajući već s drvetom čibuka, dobio je Safvet. U znak poštovanja i priznanja. Zadnji trzaji cigarete bili su najjači.

MAJKO BOŽJA, MOLLI ZA NAS ...

Redari, s debelim batinama u rukama, regrutirani u većini slučajeva od kriminalaca, dognali su i posljednje logoraše, udarajući ih nemilosrdno po leđima, pod strehu i naredili, uz kitu najodvratnijih psovki, da se pođe na spavanje.

Poredali smo se za spavanje, okrenuvši se na bok, jedan do drugoga kao sardine u limenoj kutiji. Ova otrcana parabola po prvi put u mome životnom iskustvu daje apsolutno adekvatnu sliku.

Bili smo toliko fizički iscrpljeni i duhovno izmučeni, da bismo i u lošijem položaju mogli smjesta zaspati. Ovdje se to ipak nije dalo. Trebalo je boriti se s buhama, koje su u nevjerovatno gustim rojevima dopirale do golog tijela i grizle ga istodobno na hiljadu mjesta. Mlatiti rukama po tijelu i-grepsti se bilo je nemoguće. Isto se tako nije moglo stički podnositi ugrize, pa su se tijela, pored sveg napore volje, konvulzivno grčila i trzala. Straga, iza moje glave bila je streha ograđena pleterom od vrbovih šiba. Po tome zidu skakali su ogromni štakori, cičali, prelazili preko lica i trčali po ispruženim ljudskim tijelima. Gađenje je, međutim, dobronu ustuknulo pred strahom, da će nas te mokre nemani izgristi. Na sreću nisu grizle. Pored toga započeo je intenzivni »plinski rat«. Loše probavljena jasenovačka pura, o kojoj bi vrijedilo napisati posebnu studiju, i gnjili krumpir eksplozivno su se širili iz hiljade tjelesa u nepodnosivi kiseli smrad, pred kojim nije bilo nikakva spasa.

Ipak, umor i neizmjenljivosi situacije uspjeli su poslije nekoliko sati pasivne borbe da ignoriraju i bolne hiljadustruke ugrize buha, i gađenje prema obijesnim, mokrim štakorima, i zajedljivi kiseli smrad, koji je u teškim talasima napadao nosne sluznice, i — ja sam utonuo u san, bunilo, što li ?

U teškom_ bunilu opazih najednom pred sobom golema štakora, veličine mačke. Svojim odvratnim, hladnim, čeličnim očima, koje su bile duboko usadene u lubanju, gledao me je ravno u oči. Netremice. Te oči imale su prodoran, zlokoban sjaj. I najednom skočila mi je zvijer za vrat, zagrizla se u lubanju i počela polako, polako da mi pije mozak.

Zahvatila me golema, neznana bol i davila me beskonačno dugo. Pobijesnio od boli i straha, nastojao sam, uz divljačko škrigutanje zubi, da otkinem neman s tjemena, no bilo je uzaludno. Polomljenih i krvavih noktiju pao sam. nakon su ludog trčanja i udaranja glavom o zidove, na zemlju i — probudio se.

Cfdje sam, bože! Šta se to sa mnom dešava? Ležim obučen, u blatu, drščem od zime. noge su mi teške, nepomične.

Jedva sam se snašao.

Kraj mene je teško dahtao i buncao u groznici

Safvet.

— Milice, dušo, ne daj me! Ne daj me! Milice, otjeraj ga! Grize mi srce. . . Eno ga, čupa mi noktima pneumotoraks. Oh, oh ... Milice ...

Drmam ga. Vruć je. Iz otvorenih usta dohvaća me zadah bolesnika na plućima.

Otvorio je oči, teško uzdahnuo i opet utonuo u nemiran, grozničav san.

Nebo se razvedrilo i posulo mirijadama zvijezda. Mjesec je sjao ledenim sjajem.

Nedaleko od mene klečala su četvorica Slovenaca — katoličkih svećenika. Molili sii se usrdno majci božjoj. Jedan je jecao.

Reflektori s ustaških izvidnica, što opkoljavaju logor, krstarili su po usnuloj monstrooznosti našeg brloga. Negdje iz sela dopirao je lavež pasa i otkanje ustaša na straži.

— Majko božja, moli za nas ...

Zaklopio sam oči. Osjećam, kako tonem i kako gubim svijest misleći na ženu, na dijete, koji spavaju negdje na mekanome i ne slute, u kakvu im se paklenom ambijentu nalazi muž, otac.

I opet sanjam o štakoru sa sivim Matlcovićevim očima i oštrini crnim zubima. Bježim pred njim u nepoznato i trzam se iz sna, a srce mi tuče pod poderanim kaputićem ciglene boje. Hvatam se za srce rukom u namjeri, da ga umirim, i ponovo zapadam u san, koji će za par sekunda opet biti prekinut krikom, što se stvara u prsima, a ne može da prodre do usta.

Trčim pred oštrim, koljačkim nožem, koji se sve više približuje mojim leđima. Trčim već sasvim sapetih nogu i ne mogu mu izmaći. Osjećam mu već šiljak na kičmi. Okrećem se naglo i hvatam ga objema rukama za oštricu, koja se polako, bez žurbe spušta na moje tijelo ukočeno od užasa.

Netko me je žestoko drmao za ramena.

— Umirite se, prijatelju. Užasno ste vikali.

Nada mnom je stajao svećenik i u ruci držao krunicu. Tresao sam se u silnoj groznici. Zubi su mi glasno cvokotali.

Safvetovo tijelo pušilo se kraj mojega i trzalo u nemirnu snu. Obrazi mu gore. Alija tiho plače u

snu. Samo Tomislav spava mirno; diše duboko, pravilno.

Svećenik se polako po mjesecini primicao svojim kolegama, koji su još uvijek klečali i molili se.

Iz daljine dopirao je lavež pasa, ojkanje ustaša.

— Majko božja, moli za nas ...

POČINJE DAN

Ustajanje je u četiri sata ujutro. Najavljivalo se vikom redara, koji su prolazili kroz strehu, uzduž cijele periferije logora. Svoje čvoraste batine upotrebljavali su, iz običaja, i prilikom buđenja logoraša, naravno uz oblgatne prostačke kletve.

Dužnost im je bila da održavaju red i čistoću u logoru, dakle dvije discipline, koje su im bile posve strane, jer su se regrutirali — kako već spomenuh — iz redova teških kriminalaca, većim dijelom džepara većeg stila, koji su svoj zanat uspješno i ovdje vršili. Od bogatijih seljaka, koji su dobivali od kuće pakete živežnih namirnica, izvlačio je ovaj izmet ljudskog društva najmasnije zalogaje.

Kao znak svoje visoke funkcije nosili su na prsima pričvršćene drvene daščice s natpisom REDAR, a u ruci debelu, čvorastu batinu. Brutalnost bila je zajednička značajka tih ljudi, odlika, koju su ustaše visoko cijenili. Uostalom kriminalci su uživali veliku sklonost ustaša i bili tretirani daleko bolje od političkih logoraša. Taj izuzetni položaj, kakav inače nisu kriminalci uživali ni u jednoj stranoj zemlji, bio nam je razumljiv. Vezivala ih je duhovna srodnost. Redari su uživali privilegij, da ne moraju ništa raditi te da prvi primaju hranu na kazanu, i to dvostruki obrok. Privilegij, koji može n potpunosti cijeniti samo logoraš jasenovačkog logora III C.

Među redarima bio je Omer — mislim — jedini izuzetak. I on je nosio batinu, ali samo kao znak svoga dostojanstva; upotrebljavao je nije nikada. Od tuđega paketa nije nikada uzimao, a svoj je podijelio isti dan, kad bi ga primio.

Izvukao sam se ispod strehe slomljeniji, no što sam bio sinoć. U ruci sam nosio četkicu za zube i ručnik: Jedine stvari, koje su mi agenti ostavili prilikom jučerašnje pljačke pred zapovjedništvom. Na južnom dijelu logora, pored »kuhinje«, bila je česma, iz koje je curio tanak mlaz vode, a čuvao ju je jedan logoraš, što ga je kontroliralo budno oko redara gorilskog izgleda.

— Ne smijem dijeliti vodu. Ona je samo za kuhinju, a izuzetno mogu je davati za piće, ako dozvoli redar.

— Za umivanje, koje je kod nas nepotrebno, nema vode. Za piće dobit ćeš u podne, ako budeš zaslužio — razjasni mi ljubazno redar. — A sada goni! — i opali me nježno batinom po leđima.

Četkicu za zube stavio sam u džep za bolja vremena, a ručnik savio oko vrata kao šal, jer je jutro bilo veoma hladno.

Bilo je još posve tamno, i nisam mogao vidjeti okolinu. Po krugu vrtjele su se bezlične, crne gomile logoraša. Poneki je pušio. Zapaljene cigarete kretale su se po mraku kao krijesnice. Da mi je zapaliti pola cigarete! Iza žice spavali su seljaci iz Crkvenog Boka u blatu. Jedno dijete očajno je plakalo. Reflektori s izvidnica još su uvijek s vremena na vrijeme kružili po logoru. Mlazovi svijetla otkrivali su detalje, koji bi smjesta uranjali u tamu, i nisu mi dozvolili da stvorim realnu sliku sredine, u kojoj sam drhtao od studeni.

Oko 5 sati pojavila se iz kuhinje cirkuska povorka. Na čelu povorke, držeći visoko nad glavom lanternu, koracao je vrhovni kuhar, u građanstvu pomorski kapetan duge plovidbe i pomorski pisac, šjor Rudi. Za njim nosila su po dva logoraša teške kazane, iz kojih se pušilo. Oko kazana držali su stražu redari, psujući na sav glas i bjesomučno vitlajući batinama na sve strane u namjeri, da odbiju rulju gladnih logoraša, koji su, ne mareći za mogućnost, da im budu razbijene glave, jurišali s porcijama na kazane u nadi, da će im uspjeti zagrabiti iz njih malo kukuruznog čaja, svakodnevnog doručka u logoru III C.

Samo je veoma rijetkima uspjelo da, krvavi od udaraca, zagra-be nešto tekućine, a mnogima od tih nesretnika izbijali su redari porcije iz ruku, i dragocjena tekućina prosula bi se po raskvašenoj zemlji. No time stvar nije bila završena. Logoraši bacali su se potrbuške i lizali zemlju, koja nije popila rijetka zrnca kukuruznog brašna, dok su ostali i dalje jurišali na kazane, nemilosrdno gazeći one, što su se valjali u blatu.

Strpljivo čekajući u redu, primio sam i ja svoju politru »kukuruznog čaja«, u kome nije bilo ni zrnca soli, ni atoma masti. Nisam ga mogao popiti. Neki prolaznik zagledao se u moju porciju gladnim očima i ponudio mi u zamjenu za juhu cijelu cigaretu. Sasuo sam sadržaj u njegovu porciju i nisam uzeo cigaretu, iako sam umirao od želje, da zapušim.

Opet su se uskoro razletjeli po krugu redari vitlajući batinama.

— Nastup! Nastup!

Prilazi nam Omer i nudi dim iz svoje cigarete.

— Nastup je za rad. Logoraše vode na rad grupnici. To su kažnjeni ustaše, agenti i kriminalci. Svaki vodi grupu po 100 do 200 logoraša. Vi spadate u grupu »lančara«. To je najveća grupa, a vodi je kriminalac Mate. Uostalom, nije loš čovjek. Ja sam mu već govorio o vama.

Upoznajemo Matu. Dobro je obučen, u zimskom kaputu, sa šubarom na glavi, u ruci mu je štap za šetnju. Njegova grupa ima oko četiri stotine ljudi. Polazi u dugoj koloni od tri do četiri hiljade ljudi zadnja, jer njegovim šticićenicima nose lance na nogama.

Razdanilo se. Radoznalo kružim pogledom po logoru. Čistina, okružena bodljikavom žicom, kojih 200 metara u kvadratu. Okolo naokolo teče streha. Pod njom složeni šareni seljački gunjevi i po g'dje-koji kovčeg ili sanduk, koje su sretniji logoraši uspjeli prokrijumčariti u logor. Pod strehom ostali su samo bolesni i mrtvi, koji su se tokom noći preselili u bolji svijet. Ostali stoje u krugu u »nastupu«.

U sredini kruga pojavljuje se vrhovni redar, kriminalac Azaševac, glatko obrijan, obučen u besprijekorno plavo odijelo. Puši cigaretu. Uz njega je mladi zastavnik, zapovjednik logora III C, Maričić. trgovački pomoćnik iz Šibenika. Crveno, dobro uhranjeno lice s brkovima à la Menjou, u uniformi gizdelinskog kroja. Pucketa jahaćim bičem po sjajno ulaštenim čizmama.

Prima raport: oko 60 bolesnika, od kojih 15 ne može da hoda, 27 mrtvaca.

— Bolesnici ostaju u logoru, da očiste krug. One, koji ne mogu da hodaju, popisati, zatvoriti u ciganski logor i ne dati im hrane. Postaviti stražu i ne dozvoliti im, da se vrate u logorski krug.

»Ciganski logor« bio je mali odvojak, separee logora III C, velik kojih 400 kvadratnih metara, odvojen bodljikavom žicom. Ulaz u taj logor nije imao vrata. I'amo su nekada logorovali Cigani, no tih više nema, ostao je samo naziv njihova mnčilišta. Sada služi taj logor kao »sanatorij« za one teške bolesnike, koji se liječe Suvorinovom terapijom, bez hrane, kako se »duhovito« izrazio zastavnik Maričić u lakovanim čizmama.

Grobari su već ispod streha izvukli 27 leševa i pokrili ih vrećama. Jedan još nije mrtav, agonija još traje. Iz poluotvorenih usta, na kojima sjedi roj muha, cijedi se zelenkasta pjena.

Teške bolesnike otpremaju na nosilima 11 ciganski logor.

— Ima još vremena, sklonite se — šapće im Omer. — Iz ciganskog logora, znate i sami, nema više izlaza.

— Ne mogu, prijatelju, nemam snage. Uostalom, svejedno je, gdje crknem, spasa mi i onako nema — hripl je jedan koščati sel jak, dok ga redari s mukom dižu na nosila.

— Polazak! — naređuje Azaševac.

Otvaraju se južna logorska vrata, i nepregledna kolona polazi na gradnju nasipa. Kod vrata čeka nas četa hercegovačkih ustaša, većinom mladića od 16 do 20 godina. Dobacuju nam pogrdne riječi i dijele udarce kundacima. To je pratn ja.

NASIP

Krećemo se teško po raskvašenom, neravnom terenu. Smetaju nam kratki lanci na nogama, koji zaglušno zveče. Dobio sam od nekoga komad užeta, koje sam vezao po sredini lanca, a drugi kraj pričvrstio za pojas. Tako je lakše hodati; lanac se ne vuče po zemlji, a osim toga manje zveči.

Ustaška straža hoda pored nas na niskom nasipu. Neprestano nam dobacu je prostačke psovke i gađa nas kamenjem, što ga usput pobire.

— Trkom! — pada zapovijed.

Zarinuh zube u usne, sav dršćem od nemoćnog bijesa i počinjem skakutati po skliskom terenu na obje noge. Bilo je zaista smiješno gledati kolonu od 400 ljudi, kako skakuće poput poljskih ptica uz zaglušni ritam zveketavih lanaca i uz orljavu smijeha naših pratilaca.

Ispred mene okliznuo se jedan stariji čovjek i pao u neku rupu pokraj puta. Ostao je neko vrijeme ležati i zatim se počeo s mukom pridizati.

— Kolona stoj! — zaori tanak tenor.

Kraj nesretnika stajao je već golobradi rojnik.

— Pokušavaš bježati, pasja vjero!

Uzalud se nesretnik opravdavao, da mu bijeg nije bio ni na kraj pameti. Ta kud će bježati ovako u lancima, na očigled cijele čete naoružanih ustaša.

— Lezi potrbuške!

I s dva hica iz automatske puške likvidiran je taj »pokušaj bijega«.

Sada, kada je bila zadovoljena jutarnja potreba za krvavom senzacijom te iskrvarene djece, pustili su nas na miru sve do golemog nasipa uz Savu, što su ga već pet mjeseci natapali svojom krvlju logoraši logora III C.

Podijelili nam lopate, bradve, budake i ručna kolica te raspodijelili na posao. Jedni su kopali, drugi odvozili zemlju, treći su sjekli u polju plitke kvadrature travom obrasle zemlje i presađivali ih na izgrađene površine nasipa.

Poslom je rukovodio inženjer Jaroslav iz Sarajeva, Čeh. koji je izradio i nacрте. Uz njega važno je šetao nadzornik, sadistički vodnik Mirko s kandidacijom u ruci.

Salvetu, Aliji, koji je uostalom bio geodet po struci, i meni određeno je da planiramo jedan komadić kolskog puta, što je vodio preko nasipa na Savu. Safvet je nosio geodetske instrumente. Jaroslav nam je savjetovao, neka se ne mučimo, samo neka se čuvamo, da nas nadzornik ili koji od ustaških oficira ne nađe nezaposlene.

— Činite, kao da radite, a pri tome zabušava jte, koliko možete. Rad vam ovdje i onako nitko ne će honorirati. Evo, ja sam prije osam mjeseci došao, ovamo na svega tri mjeseca »zatočenja«. Ni za šta. Rečeno mi je, da će me pustiti kući, čim dovršim nacрте za taj prokleti nasip. Radio sam na nacртima tri puna mjeseca, danju i noću. Dopršio sam ih. rok je isjekao, a ja sam ostao. Postavljen je drugi uvjet: »Pustit ćemo te, kad se nasip dovrši.« T evo, za nekoliko dana bit će i nasip gotov, a mene ipak ne će pustiti. Već su mi povjerali projektiranje jednog mosta na Savi. Zabušavajte, koliko možete, jer opaze li, da znate raditi, gotovi ste. Više vas nitko ne će moći izvući iz ovoga pakla.

Grupnici se izvalili po travi i zabavljaju se bučno. Revniji ne napuštaju povjerene im grupe, već ih budno nadziru i batinama gone na intenzivniji rad.

Oko jedanaest sati pojavio se na početku nasipa konjanik.

— Kordić, zapovjednik radne službe! — šaptom prošla je vijest brzinom svijetla kroz sve grupe.

Kordić je samodopadno galopirao na crnom konju po izgrađenom nasipu, elegantno obučen u uniformu ustaškog »nadporučnika«.

— Kordić je moj školski drug iz Sarajeva — šapne mi Alija. — Moram se tako postaviti, da me vidi. sigurno će mi pomoći i možda me izvući iz TII C.

Kordić se zaista zaustavio kod naše grupice, no Aliju nije ni pogledao, nego se upiljio u Safveta.

— Ovoga treba dati na najteži posao — reče nadzorniku. — Na rad u vodi.

Nadzornik odvede Safveta na jedan propust na nasipu, koji je već bio pun mutne savske vođe, što se za jučerašnje kiše prelila iz korita. Tamo je već pet šest logoraša radilo, do pojasa u vodi. Jadni Safvet, ubit će ga!

Kordić je projahao nasipom, progovorio koju riječ s Jaroslavom i pošao natrag u logor. Kod nas je ostavio samo dah chyprea.

Nadzornik Mirko zabavljao se s »direktorom«. Bio je to sulud dječak od sedamnaest godina, za koga nitko nije znao, zašto i kako je amo dospio. Nije radio ništa, no morao je biti na nasipu, da bi se gospoda ustaše s nečim zabavljali. Obukli ga u otrcani žaket i nabili mu visoki cilindar na glavu te ga zvali direktorom nasipa. .

Mirko ga je vezao svome konju za rep i gonio ga po nasipu. Okupljeni grupnici zajedno s Mirkom valjali su se po travi od smijeha. »Direktor« je galopirao bosonog kraj njih i sklopljenim rukama, u plaču, molio, da ga odvežu.

Jaroslav je iskoristio moment i izvukao Safveta iz močvare pa mu savjetovao, neka se sakrije, čim se koji od ustaša približi.

— Ne smiješ im biti na oku, to je sve.

U podne zatrubila je logorska sirena. Odmor i ručak. Podijelili su nam ničim začinjenu juhu, u kojoj je plivalo nekoliko komada gnjiloga neoljuštenog krumpira, i 15 dkg kukuruznog kruha. Kruh je bio za cijeli dan, no samo rijetki su uspjeli da komadić sačuvaju za večeru.

Odmor je trajao do jedan sat. Logoraši su iskoristili taj odmor, da u Savi operu svoje rublje i da izlože svoje izglednije kosture suncu, što je raskošno sjah), ma da smo već ušli u drugu polovinu oktobra. Neki su uređivali toaletu, nekoliko prljavih brijanja strugalo je brade obraslim logorašima, neki su trijebili uši.

Mene su pozvali k nadzorniku. Kraj njega je stajao Jozo, onaj elegantni mladić crne, briljantinom natopljene kose, što mi je jučer, po logorskim propisima, oduzeo sve stvari. U ruci je držao olovku i blok.

— Zapovjedništvo traži neke podatke o tebi — reče Mirko i udalji se.

— Ne trebam nikakvih podataka, to je samo izlika. Donio sam sliku vaše kćerkice, koju ste jučer onako tužno gledali. Sakrijte je. Drugom prilikom dat ću vam i drugu sliku.

Pored slike gurnuo mi je u ruku i kutiju cigareta.

Zar je to moguće, zar je to istina?! Nisam se mogao uzdržati, suze su mi navrle na oči. Zar se u ovome bestijalnom logoru može naići na tragove humanosti? Najradije bih ga zagrlio od zahvalnosti i ganuća, ali on je već trčao prema logoru.

Osjetio sam se bogatim poput Kreza. U njedrima bila je odsad moja Dorica, a u ruci držim, eto, dvadeset komada cigareta. Otrčao sam do Safveta, da zapalimo cigaretu. Prvu od jutros. Zamaglilo mi se pred očima, kad sam povukao prvi dim duboko u pluća. Safvetu je lice blistalo od uzbuđenja.

Iz sieste trgla nas je opet sirena. U pet sati prekinuli smo posao, otišli u obližnju šikaru i nasjekli vrbova granja za logorsku kuhinju. Svaki logoraš natovarilo je po jeđu granu na rame, stao u svoju kolonu kao jutros, i povorka je krenula natrag, na večeru i spavanje.

U logoru nas je dočekala pura, nešto gušći kukuruzni čaj. Izgladnjeli logoraši opet su navaljivali na kazane. Scena od jutros ponavljala se zapanjujućom podudarnošću.

Grupe su se polako zavlačile pod strehu, u neravnu borbu s krvožednim buhama, izmoždene od napornog rada i slabe hrane. Ipak, današnji se dan povoljno komentirao. Svega je jedan logoraš danas svojim tijelom cementirao smrtonosni nasip.

KRUMPIR, KOJI UBIJA

Sutradan bila je subota. Nisam morao ići na nasisip. Pozvao me Azaševac k sebi i objavio, da me imenuje pisarom ciganskog logora. Objasnio mi je, da je to izvanredno ugledan položaj, zapravo sinekura. jer mi je jedini posao da vodim personalnu evidenciju o ljudima zatvorenima u ciganskom logoru. Smrklo mi se pred očima pri pomisli na one ljude, koje su jučer na nosilima odnijeli onamo i ostavili ih, da umru od gladi.

Ne, ja ne želim imati nikakva udjela u toj radboti: ima tu sigurno dosta ljudi, koji će rado prihvatiti ovako »ugledan« položaj. Omer me, međutim. munuo u rebra i savjetovao, neka prihvatim ponudu. Moći ću im biti od pomoći i ublažiti im muke, ako već ne budem mogao da im izmijenim sudbinu. I tako sam pristao. Objesili su mi na grudi daščicu s natpisom PISAR.

U toj funkciji smio sam ulaziti u ciganski logor. Omer je među prijateljima sakupio nešto kruha i cigareta te punu kutiju kinina (mnoge je od njih tresla groznica), i odmah sam pošao onamo. Našao sam trojicu mrtvih, a ostali su ležali skoro nepomično na vlažnoj travi ukočeni od zime. Samo je jedan sjedio na kamenu i tupim pogledom pratio brzi vlak, koji je oko 800 metara daleko od nas žurio prema Beogradu. S jednog prozora netko nam je mahao bijelim rupčićem.

Ni hranu ni cigarete nitko od njih nije ni do-
takao, samo je kinine onaj^na kamenu strpao u
džep. Na moja pitanja nije bilo nikakva odgovora.
Okolo 10 sati dotjerao je u logor neki Ciganin u ci-
vilu, no s ustaškom kapom na glavi, kola, natovario
ih, uz pomoć redara, mrtvim i polumrtvim tjele-
sima i odvezao plijen nekud prema ciglani.

Za nepunih pola sata latrina je javila, da su ne-
sretnici spaljeni u kružnoj peći ciglane. Onaj Ci-
ganin s ustaškom kapom navodno je član jedne
malobrojne ciganske grupe slobodnjaka iz Like na-
seljenih na opustošenim imanjima pobijenih srpskih
seljaka u Gradini. Ta ciganska grupica jedini su
živi predstavnici svoje rase u Hrvatskoj. Svi ostali
uzidani su u nasip. Sačuvali su se i žive u relativnoj
slobodi stoga, što su se 1941. borili na strani ustaša
protiv četnika u Lici. No ni ti ostaci nisu dugo
ostali na životu. Živjeli su u Gradini, selu preko
Save — o kome ću kasnije opširnije pisati — a gdje
su najvećim dijelom vršene masovne likvidacije.
Kod tih likvidacija ovi su Cigani pomagali usta-
šama, dakle previše su toga znali i vidjeli. A živi
svjedoci mogu ponekad biti veoma neugodni.

Da, latrina je javila pogibiju mojih štićenika u
užarenim kružnim pećima ciglane. Agencija
latrina!

Latrina je bila najživlje posjećeno mjesto u lo-
goru III C. Nalazila se iza kuhinje. Bila je veoma
primitivna: obična rupa od 4 m duljine i po 2 m
širine i dubine. Uzduž i poprijeko bile su položene
daske, na kojima je po cijeli dan čučalo preko
stotinu logoraša mučenih kroničnim proljevom i di-
zenterijom. Druga stotina čekala je strpljivo spu-
štenih gaća, da se isprazni koje mjesto na dasci.
Bilo ih je, koji su satima čučali na dasci i nisu se

mogli od nje odvojiti, jer je iz njih lijevalo bez prestanka.

Kada sam došao u logor, latrina je bila do vrha napunjena crijevnim izmetom, krvlju i urinom, tako da je sredina daske ležala najmanje 20 cm ispod površine. Rojevi muha poput oblaka lebdjeli su oko jame, kupali se u žitkoj smjesi i napadali usta inertnih posjetilaca ove ustanove, što je oko sebe širila neopisiv smrad.

No taj smrad nije mogao smetati one najbjednije, koji nisu ni na što drugo mislili, nego kako će utažiti glad, što je orgijala u njihovim praznim crijevima. Ti kosturi, bivši ljudi, sjedili su oko latrine i kašikama lovili nesvarene dijelove hrane: grah, kukuruz. Neki nisu imali ni vremena da operu lovinu, nego su je izravno prinosili ustima.

Upravo danas upao je u jamu neki hodža posve bijele brade i utonuo do vrata. Uspjelo mu je da se u zadnji čas rukama uhvati za dasku. Vidio sam ga, kako se moka i smradan suši kod vatre, što su je u blizini latrine improvizirali njegovi prijatelji. Taj događaj naveo je Azaševca, da odredi, da se smjesta započne s čišćenjem latrine, jer prijeti opasnost poplave.

Na toj latrini, na tome centralnom stjecištu naroda, razvijao se društveni život. Tu su se pretresali svi događaji u logoru i izvan njega. Tu su se fabricirale i komentirale vijesti, tu su se vodile načelne debate i oštre polemike. Često, ah prečesto, tu su se izmišljale vijesti, koje su se poput munje širile logorom, a koje su govorile o skorom svršetku rata, o pogibiji »poglavnika«, o promjeni političkog kursa u Hrvatskoj, o amnestiji, ukratko o svima lijepim stvarima, o kojima se svake noći sanjalo. Tamo su se svakoga jutro, svakog podneva i

svake večeri sastavljali usmeni bilteni, koje je nekolicina spretnih »novinara« neumorno raznosila po logoru. Dočekivali su ih uzbuđenim, znatiželjnim ili rezigniranim stereotipnim pitanjem:

— Što javlja danas latrina.

Latrinske vijesti, za koje smo svi znali da su neistinite i da su sintetični produkti proljeva, nestrpljivosti i želje, bile su nam dragocjena duševna hrana, bez koje bi nam jedva bilo moguće živjeti.

Bilo mi je nerazumljivo, čemu imam zahvaliti Azaševčevo odlikovanje. Ubrzo sam razumio. Nešto pred podne prošla je kroz III C povorka logoraša iz Slobodanove grupe; išli su na nasip po drvo. Među njima bio je i Marko, koji mi je na prolazu uspio šapnuti, da drugovi rade na mome izbavljenju iz logora III C. Naročito Pavel, koji je zaposlen u upravnoj pisarni.

Radni logor, ili ukratko ciglana, izgledala nam je iza žice logora III C kao obećana zemlja, kao surogat slobode, makar su i tamo vladali najsuroviji \ koljački zakoni.

Zahvaljujući podijeljenoj »časti« i funkciji, uspio sam i Safveta zadržati od rada na nasipu i uposliti ga na logorskom, pomoćnom radu. Taj rad sastojao se u glavnom od čišćenja kruga, polijevanja krečom i čišćenja latrine. Na tom poslu bili su inače zaposleni bolesnici, koji su se jedva držali na nogama.

Na krugu nije bilo zapravo ništa za čišćenje, iako je zbog gustog blata bio nevjerojatno prljav. Blato se pak nikako nije dalo preformirati. Otpadaka nije bilo nikakvih. Svi su otpaci nestajali u ustima gladnih logoraša bez obzira, da li se radilo o ljuskama krumpira, komadićima drva ili o papiru.

Oku podne ušetao se u logor zastavnik Maričić, da pregleda, da li je sve u redu. Za njim je lajući trčala ovčarska kuja, koju su logoraši morali pozdravljati jednako servilno, skidanjem kape. kao i njega samoga. Dok se Maričić nabavljao s kujom, bacajući joj bič, koji je ona aportirala, i kuckajući je na redara Smaju, doveli su redari pred njega četvoricu Židova s optužbom, da su iz logorskog skladišta krali krumpir i kukuruz. Kao corpora delicti stavili su na klupu, na kojoj je Maričić pušeći sjedio, šest gnjilili krumpirića i klip suhog kuku ruza.

Maričić nije bijednike udostojao ni jednim pogledom, nego je najvećim mirom izjavio:

— Dobro, strijeljat ću ih.

Nastao je plač i zapomaganje, opravdavanje. Molili su ga klečeći, neka im ovaj put pokloni život, da nikad više ne će počiniti sličan »zločin«. Da su cijelo prije podne nosili i čistili krumpir, da nisu mogli odoljeti napasti, jer su gladni, a ni otkud ne dobivaju paketa.

Kuja je mahala repom i čvrsto u zubima držala bič, što ga je Maričić uzalud nastojao da joj iščupa. Prošlo je nekoliko minuta. Optuženi nesretnici već su se ponadali, da im je oprošteno, i polako su počeli da se odvlače prema kuhinji, u kojoj su radili. No Maričić ih nije zaboravio, pozvao ih natrag i naredio, da skinu odijela.

Stajali su okamenjeni, bez riječi, bez pokreta.

— Svlačite se, majku vam čifutsku — brutalno im podvikne Maričić i prvi put ih pogleda.

Pred njim stajala su četvorica prljavih bijednika u dronjcima, užarenih očiju. Trojica su bila četrdesetih godina, četvrti još dijete.

Ostali dio drame odigrao se u potpunoj tišini, bez i jedne riječi osuđenih, samo je komanda Maričićeva resko odjekivala u zgusnutoj atmosferi zbiivanja.

— Klekni!

Četiri dobro ciljana metka u zatiljak dokrajčila su ovu odvratnu scenu, od koje mi se smučilo.

Izvadio sam iz njedara Doričinu fotografiju, koja mi se u čistoj, kariranoj opravici sretno smiješila, i obećao sam joj, da ću prvom sličnom prilikom i ja ukrasti krumpir, da ne budem i dalje prisiljen gledati proces pretvaranja čovjeka u divljeg i krvavog šakala.

KAKO SE KUHAO PEKMEZ OD ŠLJIVA U MEĐEDI

Ni nedjeljom nije cijeli dan određen za odmor logoraša, nego samo popodne.

Ujutro smo ispod strehe izvukli dvanaest mrtvaca, saslušali vijesti »agencije latrine«, koja je komentirala jučerašnji događaj s krumpirima i krvave događaje na nasipu, gdje je dvostruki broj logoraša ostavio svoje živote. »Lančari« su bili na putu formalno pretučeni od ustaša 4. logorske sati, koja je jučer davala stražu. Ni vijesti s fronte nisu bile ružičaste. Javljalo se, međutim, da će logor III C biti za koji dan, čim se-završe radovi na nasipu. ukinut, te da će svi logoraši biti podijeljeni u 4 kategorije. Jedni će otići na rad u Njemačku, to će biti u glavnom Srbi, od Hrvata će neki biti pušteni kućama, oni najstariji, a mlađi će biti uvršteni u vojsku. Samo jedan manji dio »političkih zatočenika« ostat će u Jasenovcu, na ciglani.

Ta vijest bila je uzbudljiva i komentirala se na sve moguće načine. Pronađeni su argumenti, koji su skoro svi utvrđivali istinitost te vijesti, i nije gotovo bilo čovjeka, koji joj ne bi vjerovao. Samo rijetki skeptici, oni, koji i u bijelome vide crno, podrugljivo su se smješkali. Ali, tko bi i njima poklanjao pažnje.

Seljaci iz Crkvenog Boka, koji su u logoru, pod vedrim nebom, već peti dan čekali na »odluku iz Zagreba«, bili su danas "dobro raspoloženi. Javl jeno

im je, da će muškarci, biti poslani u Njemačku na rad, a žene i djeca da se vraćaju svojim kućama, zajedno s kolima i blagom, koje je s njima dotjerano u logor. S one strane žice čuje se čak i pjesma. Muškarci se već spremaju; oni će još tokom prijepodneva biti ukrcani u vagone, a po podne krenut će povorka žena i djece pod zaštitom ustaške straže u Crkveni Bok.

Rastanak je doduše težak, ali je ovakvo rješenje ipak daleko iznad očekivanja i, uspoređeno s jasenovačkom stvarnošću, prava blagodat. Konačno, ni Njemačka nije na kraju svijeta, pa ni rat ne će vječno trajati, a nakon rata će se svi sretno sastati na domaćem ognjištu.

Muškarci su zaista bili utovareni u vagone i pod njemačkom stražom upućeni u Njemačku na prisiljan rad. no žene i djeca pošli su u povorci prema Savi te ukrcani zajedno s kolima i blagom na skelu, a Crkveni Bok nalazi se s ove strane Save.

Sutradan morala je latrina objaviti, da je u logorsko skladište dovezeno nekoliko kola posteljine, ženskih skuta, seljačkih pregača, marama, dječjih haljinica i cipelica.

U podne vraća se dugačka kolona' logoraša s nasipa. Na čelu povorke stupa četrdesetak kršnih muslimana iz Orahova. Pjevaju skladno i veselo. Ti mladići, neobično čisti i uredno obučeni, uživaju u logoru izuzetan položaj. Od stvari im prilikom dolaska u logor nije ništa oduzeto. Rečeno im je, da su dovedeni ovamo samo na privremen, preventivan boravak, dok se njihov kraj ne očisti od četnika. pa će svi zatim biti pušteni kućama. Svijesni toga. oni su na nasipu radili revnosno, kao da rade na vlastitim poljima.

Ručak je bio upravo razdijeljen, i ljudi su se povukli pod strehu ili su potražili zakutnija mjesta na logorskom krugu ili u ciganskom logoru, gdje nije bilo »pacijenata«, da u miru pojedu svoju juhu od krumpira, u kojoj je danas plivao i po komadić konjskog mesa.

Kod prve kašike redari su najavili nastup u krugu. Tamo je već nervozno šetao Maričić i požurivao logoraše, da stanu u red.

S podrugljivim smiješkom dao nam je na znanje, kako je zapovjedništvo logora odlučilo, da pošalje u Međeđu, gdje su ove godine šljive izvanredno rodile, starije i fizički slabije logoraše, koji će u kazanima kuhati pekmez.

— Ovo je lakši rad. pa neka se za nj jave samo stariji ili fizički slabi. Mladi i jaki ne mogu biti poslani u Međeđu. Oni će i dalje ostati na nasipu

— završio je Maričić.

Iako je mnogima bilo jasno, da Maričić cinično laže. i da mu ni na kraj pameti nije bilo da starijima i bolesnicima olakša život, nego da se želi riješiti balasta, što se već potpuno istrošio na nasipu, na kojemu se radovi uostalom primiču kraju, pa nije ni potrebno toliko ljudstva — oko stotinu lakovjernih logoraša javilo se za lakši rad i svrstalo se u dvorede u sredini kruga.

Neki mladić, od kojih 18 godina, veoma mršav i slab. ali vanredno lijepili očiju i plemenita izraza lica. istupio je također, no Maričić ga je vratio natrag.

— Moj se otac javio, i ja ne ću da ga napustim

— molio je mladić. — Osim toga slab sam i ne mogu izdržati rad na nasipu.

Maričiću se mladić očigledno dopao. Prišao mu je i šapnuo:

r— Ne ide se na lakši rad, budalo. Ostani ovdje, velim ti. Odredit ću ti lakši posao u logoru.

Mladiću su se u očima cakilile suze. Ne bi rado napustio starog i bolesnog oca, pa makar kuda se išlo, ali nije mogao protusloviti Maričiću.

Redari su prebrojavali postrojene dobrovoljce. 102 javljaju Maričiću. Nije dovoljno. Treba ih još. U Međedi su ove godine šljive naročito rodile.

I Maričić se kreće uzduž postrojenih logoraša, izvlači starije i slabe, koji se nisu javili, jer su u toku mjeseci života u logoru upoznali sav cinizam i licemjerstvo ustaških starješina. Ovi izlaze iz redova oklijevajući, često uz intervenciju redarevih batina. Grupa u sredini raste. Ima ih već blizu pet stotina, kada Maričić maše rukom.

— Dosta!

Kolona se kreće u dvoredima prema izlazu iz logora ITT C, gdje čekaju pisari, koji su smješteni u kućici neposredno iza žice. Na stolove postavili su debele knjige, u koje će upisivati generalija logoraša određenih za kuhanje pekmeza u Međedi. Kolona čeka Maričićevu zapovijed za pokret.

Mladić s lijepim crnim očima kraj mene plače. Držim ga za rukav i molim ga, da ostane s nama. Velim mu, da imam puno razloga da vjerujem, da ti ljudi ne će dobro proći.

U sredini kruga Maričić daje znak za polazak. Kolona polako prolazi kroz improvizirana vrata, izlazi iz logora III C, logora, koji im je oduzeo svu snagu, sve ljudsko dostojanstvo, koji ih je fizički uništio, koji ih je nivelirao sa životinjama, oduzeo volju, ime, porodicu, imanje i koji im umalo, kao tolikima, nije oduzeo i sam život. U srcu tinja tanka nada: možda, možda Maričić ipak nije lagao. Možda će zaista u lijepome bosanskome selu Međedi ku-

hati pekmez. Jer, šljiva je ove godine odista dobro rodila. Pričaju logoraši, koji rade u Gradini, a eto, i mali Nazif i Ajanović donose svake večeri puna njedra krupnih, slatkih šljiva.

Iz nastupa, koji je odahnuo, izdvaja se iznenada kršan čovjek odlučna lica, prilazi Maričiću i čvrstim glasom pita:

— Mogu li i ja u Međeđu?

Maričić ga mjeri posprdnim pogledom. Zatim kićenom kretnjom, kojom je nekada ispraćao mušterije iz kakve manufakturne trgovine, pokazuje prema koloni:

— Izvol'te!

Istup toga čovjeka prekinuo je nit oklijevanja kod onih, koji nisu posve vjerovali Maričiću i koji su trebali kakav podstrek iz vlastitih redova pa da se i sami prijave. Jer, osloboditi se muka logora III C vrlo je primamljiva misao.

I poteklo je još nekoliko desetaka ljudi.

— Mogu li ja? A ja? Ja?

— Izvol'te! Izvol'te! Izvol'te! — pokazivao je Maričić rukom klanjajući se podrugljivo.

Kolona je već nestajala s vidika, kada se mladić kraj mene otrgnuo i potrčao prema Maričiću. kleknuo pred njega i zamolio, da i njega povede.

Maričić se zaustavio, uozbiljio se, zagledao se dugo u oči mladiću. Oklijevao je. Zašto? Konačno je uzdahnuo:

— Hajde!

— Razlaz! — naredio je Azaševac.

Preostali logoraši jurnuli su pod strehu, da dovrše započeti ručak. Oko porcija odvedenih nastala je tuča. Mnogi od uzbuđenja nisu jeli. Nisu ni govorili. Znali su, da se odvedenim drugovima pred lančarom vezuju ruke na leđima oštrom žicom, i

da će skela na Savi škripati cijelo popodne prevozeći nesretnike u Gradinu, gdje nad iskopanom jamom stoje ustaše, zasukanih rukava, s velikim, željeznim maljevima u rukama.

Nije prošao ni sat, kad je ponovo određen nastup. Očigledno, nije bio dovoljan broj, što ga je odveo Maričić, trebalo je još ljudi. Zar za kuhanje pekmeza? Toliki broj?

Maričić ovaj put nije ništa govorio. Bio je ozbiljan. Prolazio je kraj dvoreda i birao. Prema kakvom kriteriju? Nikoga nije pitao ni za ime, ni za zanimanje, ni za vjeru, ni zašto je doveden u logor. Samo je prolazio i od vremena na vrijeme ispružio ruku, dohvatio logoraša za rever od kaputa ili za ogrlicu od košulje i rekao kratko:

— Ti!

Prošao je i kraj mene, ali me nije pozvao. Pozvao je mladog seljaka, koji je iza mene stajao. Zašto je baš njega izabrao, koji nije imao nikakve krivice i koji je doveden sa stotinama drugih iz svog sela samo zato, što je pravoslavne vjere? Zašto nije mene izabrao, koji sam nosio lance na nogama, znak, da sam teži politički »zločinac«? A mogao sam, uostalom, biti i Srbini i Židovi. Na meni nije pisalo, da sam Hrvat, niti je to Maričić znao. Ta oti osim Azaševca. Smanje i 5 do 6 agenata nije u toj nepreglednoj gomili nikoga poznavao.

Maričić je polako prolazio kraj dvoreda i odlučivao o životu ili smrti pojedinaca. Prolazio je glatko obrijan, namirisani — nedjelja je — s brkovima à la Menjou.

— Ti!

I ovaj put odveo je oko 500 zatočenika. Pisari su neumorno upisivali generali ja, povorka je muklo

Jcretala prema laneari. Nitko od preostalih logoraša nije zamolio Maričića, da i njega povede.

Nakon razlaza nije nasiupilo olakšanje. Ljudi su posjedali na zemlju ili se povukli mučke pod strehu. Mnogi su jecali; odveden im je brat, otac, sin. Sunce je već počelo zalaziti, noge su se umorile od stajanja.

Prije večere određen je i treći nastup. Sada po vjerama. Katolici i privilegirani momci iz Orahova nisu morali nastupiti.

Odvedeno je još oko 200 logoraša, među njima i Omerov brat Hasan mezimac starog oca, kadije iz Tešnja, koji mu je upravo danas poslao u paketu slatkih gurabija, meda, oraha i suhих šljiva.

I još jednom pojavio se Maričić, u pratnji Korđića, s velikom kuvertom u ruci. Stigla je odluka iz Zagreba: četrdesetoriea kršnih momaka iz Orahova i četvorica slovenskih svećenika polaze vi Njemačku na rad. Četrdesetoriea mladića, koji su danas u podne skladno pjevajući marširali na čelu kolone, što je dolazila s nasipa, da provedu nedjelju popodne u odmoru i u stvaranju planova o bliskoj slobodi, koja im je obećana.

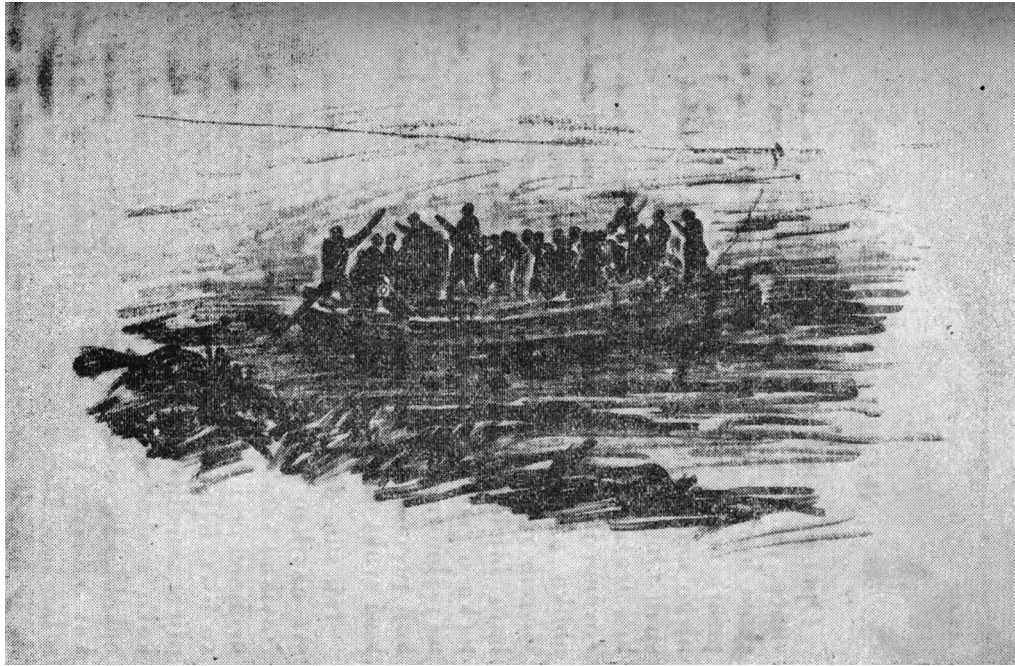
Teška je bila noć, koja je ubrzo raširila svoja tamna krila nad logorom, što je mukom šutio. Nije se čula ni psovka redara. I oni su se povukli. Miruju.

Cijele noći škripala je skela. Iz Gradine dopiralo je svjetlo. Učinilo nam se, da čujemo kroz noć mutio udaranje i oštre krikove žrtava, koje su se ru-

šile pod zločinačkim maljem, no to je bila sigurno raspaljena mašta, jer je Gradina daleko.

Nazifa, koji je radio u Gradini, potjerali su u podne u logor. Znao je, da se ustaše i od užasa napola ljudi Cigani-slobodnjaci spremaju na gigantski posao. Trebalo je umlatiti oko 1.500 ljudi i svući im odijela.

I to se sve desilo na svetu nedjelju, pod nasmiješnim oktobarskim suncem godine 1942.

NED JEL JNE MEDITACI JE

Opet je nedjelja, potkraj oktobra. Još uvijek ima sunca, po danu je toplo. Ležim na travi u ciganskom logoru, koji od mog imenovanja za njegova pisara uopće više nije dolazio u funkciju. Umjesto njega neumorno je radila Gradina. Nedaleko mene sjedi Omer. Skinuo je košulju i neobično ozbiljna lica traži uši. Po rubovima ih uvijek možeš naći. Zovemo ili podmornicama, nešto zbog duguljastog oblika, a nešto i zbog toga. što se sakrivaju u šavovima rubova na rublju. Imaju izvrsnu zaštitnu boju: bijele su, skoro prozirne. Odaje ih samo crna točka u sredini, kao ograđeni središnji dio palube na podmornici. Bojimo ih se panično zbog pjegavca, koji prenose, a koji već hara nemilice po logoru i kosi svaki dan na desetke logoraša.

Tek sam deset dana u logoru i skoro sam se posve navikao na altamirske uvjete života u njemu. Navikao sam već da gladujem, da jedem prijesne, neoljuštene i gnjile krumpire, da pušim suho vrbovo lišće u novinskom papiru, da se ne perem, da pijem smrdljivu, tifoznu vodu. da gledam Maričića, kako svakodnevno, iz sporta, ubija pištoljem po nekoliko logoraša, koji su negdje usput pobrali kakav odbačeni krumpir ili klip kukuruza, da hodam u lancima. Danas mi se čini upravo nevjerovatnim, da je nekada postojao običaj, da -se jede iz čistih tanjira. Pitam se, da li je zaista potrebno, da čovjek jede vilicom i nožem, kad je za sve dovoljna

i limena kašika. Očigledno je, da je pribor za jelo glupa predrasuda. Evo, ja nosim svoju staru limenu porciju, crvene boje, od koje je otpala gotovo sva caklina, i koju nisam za ovih deset dana ni jednom isplahnuo, na uzici oko pasa, a kašiku, koju nakon jela pomno obližem. stavljam u stražnji džep od hlača i — mirna Bosna. Jedino sadržaj porcija čini se da nije predrasuda. To osjećam, kad ujutro pijem kukuruzni čaj, u podne, kad jedem krumpirovi! juhu, u kojoj ponekad pliva komadić konjskog pluća ili komadić dlakavog mesa, i navečer, kad jedem puru. Ne mogu to pojesti, ako prethodno prstima ne začepim čvrsto nosnice. Možda je to razmaženost, koje će s vremenom također nestati. Navikao sam i na svakodnevne nastupe, s kojih Maričić odvlači na stotine žrtava u Gradinu. Ne bojim se čak ni smrti, jedino se ne mogu oteti paničnom strahu s pomisli na željezni malj, koji je u Gradini već punih deset dana u stalnom pokretu. Pomisao na malj kida mi živce i dovodi me na misao. da ukradem kakav krumpir, pa da me Maričić metkom oslobodi panike Gradine.

Ponekad, kad vidim, kako se po horizontu skliže putnički vlak s vagonima, u kojima sjede putnici, dolazi mi, da posumnjam u realnost viđene slike i da povjerujem, da je to samo vizuelna varka, fata morgana. Jedva mogu vjerovati, da izvan logora ima života. Života, koji bi se mogao odvijati po drugim zakonima nego po onima, što ovdje vladaju. U jednome sam siguran: uspije li fašizmu da pobijedi silnu, ali još razjedinjenu snagu naroda, postojat će u Evropi samo dvije klase ljudi: šaka uniformiranih zlikovaca, koji će doručkovati krv. a ručati i večerati mozak i srce one druge, goleme klase golorukoga naroda, koji će poput nas sjediti

iza bodljikave žice, piti kukuruzni čaj, jesti gnjile krumpire, stajati u nastupu pred krvolocima Maričićeva i Matkovićeva tipa, ropski i krvavo raditi pod sjenom uzdignutog malja i u beskrajnim noćima razmišljati o besmislenosti života, a to, znam, da je nemoguće zamisliti. I znam, pouzdano, da će se narodna snaga, makar i u zadnji čas, sjediniti i stresti sa sebe krvave parazite. A to, to bih htio vidjeti. Samo vidjeti i povući se u tamu zaborava, jer bih tada znao, da nisam uzalud živio.

Safveta nema više među nama. Njega su digli i odveli preksinoć, za vrijeme večere. Otišao je u zvonaru zajedno s mojom kašikom, koju sam mu posudio, da pojede puru. I nije se cijele noći vratio. Ni sutradan. Sinoć mi je Nazif sav izbezumljen pričao, da je vidio, kako ga dvojica ustaša vode, i kako ga je jedan od njih zaklao pod nekom vrbom, koju je dobro zapamtio. Bio je udaljen od prizora svega 20 metara. Klao je Bonzo i napio se Safvetove krvi. Nazif je noćas spavao kraj mene, na Safvetovu mjestu. Morao sam ga nekoliko puta buditi, jer je u snu vikao.

Teško osjećam gubitak Safveta. Sjećam se njegova krupnog, bolešću i patnjama nagriženog tijela, mekanog glasa, kojim je govorio o svojoj Milici, s kojom se tek pred šest mjeseci vjenčao. Sjećam se i njegove čvrste vjere, da će se iz ovoga pakla izbaviti i osvetiti se za sve muke i poniženja, kojima je bio izvrgnut. Nazif zna, gdje mu se nalazi grob, i pokazat će mi ga, bude li preživio. A hoću li ja preživjeti?

Sjećam se Belbenoitove knjige »Suha giljotina«, koja je opravdano uzbudila cijelo kulturno čovječanstvo u opisivanju fizičkih i duševnih muka, kojima su izvrgnuti kažnjenici: francuske kažnjeničke

koIoDlje Guayane, te gnojne i gnusne rane na veličanstvenom stablu francuske kulture. Šta su te muke u usporedbi sa stvarnošću jasenovačkog logora III C, gdje su živjeli logoraši, koji nisu nosili na sebi nikakve krivice, u stalnom očekivanju, da će svakog idućeg trenutka biti izvrgnuti najbestijalnijem mrcvarenju i ubijanju, kakvo se već odavna ne prakticira ni u čikaškim klaonicama stoke, i gdje je samo jedan od hiljade imao šanse, da će kroz dvije-tri godine uspjeti da sačuva živu glavu.

Sjećam se moga podvornika Đure iz Zagreba, koji je pred par mjeseci pobjegao u partizane, i s kojim sam se sastao u podrumu na trgu Kulina bana. Vršio je kurirsku službu i na terenu je bio uhvaćen od ustaša. Prije no što su ga poslali u Zagreb na preslušanje, zabavljali su se s njime Miloš, Matković i Bonzo u Jasenovcu, u znamenitoj zvonari. Iskidali su mu sve nokte na rukama i nogama, izbili zube, rezali tabane, provlačili iglu s koncem kroz oba muda i palili ga usijanim željezom toliko, da mu se cijela epiderma na leđima odvojila od tijela. Na tijelu nije imao možda ukupno ni pola metra površine, koja se nije sastala s usijanim željezom modernih kanibala.

Nasip je završen u srijedu. Od toga dana odlaze na nasip samo manje grupe, za koje se još nađe kakav završni posao. Ostali se bez posla vuku po logoru. Za zapovjedništvo nastao je problem ljudstva u logoru III C. Neke stručnjake moći će zaposliti u svojim obrtnim i industrijskim radionicama. Neke su već odveli na ciglanu, ali kuda će s najvećim dijelom logoraša, koji se sastoji od seljaka, nestručnih radnika i intelektualaca? Dolazi zima, prestat će svi vanjski radovi, osim u šumi. Nemaju računa da badava »hrane« trutove. Rješe-

nje je na dlanu: potamaniti ih kao štakore. Maričić je dobio nalog, i on ga izvršava na najveće zadovoljstvo zapovjednika Matkovića. Već nas je prepolovio, ali nas još uvijek ima dosta, previše.

Tu neki dan imao sam čast upoznati jednoga od najistaknutijih logorskih »heroja«, ustaškog satnika ing. Pieci! i ja. O njemu je latrina javljala da će uskoro postati ministar građevina u Pavelićevoj vladi. Za ministra Pavelićeva kabineta imala je ta zvijer zaista sjajnih kvalifikacija. Već i ovako, kao skroman zapovjednik »ustaške radne službe«, instalirao je u Jasenovcu primitivnim sredstvima jeftin krematorij, koji po efektu nimalo ne zaostaje za onim u Oswiencimu. Šta li bi taj čovjek mogao tek postići, da sjedi u fotelju ministra građevina!

Zaletio se, dakle, neki dan taj dobrotvor i u naš logor s »leicom« oko vrata i s tankom trstikom u desnici. Pratio ga je kolos, ustaški vodnik, nekada mesar i krčmar, Hirschberger. sada zapovjednik vatrogasne čete u Jasenovcu i pasionirani mučitelj zvonare. Nosio je uvijek sa sobom gvozdenu pritku, presvučenu gumom. S ovom pritikom raskolio je mnogome logorašu glavu u zvonari.

Piccili je teturao pripit po logoru i u jednome momentu zapleo se u noge nekog logoraša, koji je ispružen spavao nedaleko od kuhinje. Razbješnjeli »ministar« opleo je dušmanski logoraša trstikom po licu. Taj se trže iz sna. skoči uz vrisak, otme Picciliju trstiku i svojski vrati udarac, odbaci trstiku i nagne u bijeg.

Histerična vika Piccilija alarmirala je redare, koji su ubrzo dohvatili nesretnika i krvava od batina dovukli pred uvrijeđenog satnika. Hirschberger je povalio logoraša potrbuške i 'stao ga živin - ski udarati svojom strahovitom batinom. No Piccili

je litio sam da se osveti zbog nanesene mu nečuvane sramote, istrgnuo je zapanjenom Hirschbergeru batinu iz ruku i nastavio kao pobješnjela zvijer da udara jadnog logoraša, koji je rikao od boli. Nikada u životu nisam čuo tako strahovito zapomaganje, kakvo se izvijalo iz prsiju žrtve.

Piccili je tukao, tukao beskrajno dugo, a Hirschberger je gazio teškim čizmama glavu žrtve. Lice žrtve bilo je već posve izobličeno, na njemu se više uisu razlikovale oči. usta. nos. Sve se pretvorilo u krvavu, razderanu masu mesa. Odijelo se na nesretniku raspalo, a iz rasječenog tijela, već posve crna od teških udaraca, tekla je zgusnuta, ljepljiva krv. Ali tijelo se nije predavalo. Udarci su neprestano padali, sve gušće, a tijelo se još uvijek trzalo, i krikovi su parali gluhu tišinu, koja se ukočila nad logorom.

Konačno se ipak tijelo umirilo. Na podu ležala je masa krvavog mesa i razderanih krpa. Desna je noga bila ispod koljena slomljena. Iz crne krpe, koja je nekad bila sastavni dio hlača, virila je slomljena. krvava cjevanica.

Leš je trebao da ostane izložen na mučilištu 24 sata, kao memento ostalim logorašima, no sutradan ga nismo više našli na mjestu. Nakon duge i svestrane potrage nađena je živa lešina toga neshvatljivo vitalnog čovjeka sakrivena ispod gomile vrbova granja, koje je služilo za potrebe logorske kuhinje. Maričić mu je milostivo skratio muke jednim revolverskim metkom.

Trebalo bi se što prije maknuti iz logora III C i prijeći na ciglanu, u obećanu zemlju, za kojom svaki od nas žudi. Domoći se ciglane bilo je nama isto, što je Belbenoitu bilo dočepati se Trinidada. Samo što je Trinidad značio slobodu, a ciglana je

»grimizna baraka«, zbog koje se bježalo na Trinidad. Jučer me je Marko na prolazu opet uvjeravao, da je moj premještaj na sigurnom putu, pitanje dana.

Lanci me peku na nogama, ne zato, što su se urezali u meso — fizičkih boli skoro i ne osjećam — nego zato, što nas od 400 »lančara« šeće po logoru još samo pet.

PER ASPERA »AD ASTRA

Nakon 14 dana paničnog života uspjelo je prijateljima da me izvuku iz logora III C. Sa mnom je izašao i Alija, dok su Tomo pa Omer te mnogi drugi vrijedni drugovi i dalje ostali u brlogu logora III C. Alija i ja smijali smo se i istovremeno plakali od sreće, kad nam je žica logora ostala iza leđa. Alija je bio premješten kao geodet u građevinsku grupu. Spavat će u potkrovlju upravne pisarne, u novoj zgradi nasuprot zapovjedništvu, a obećano mu je. da će dobiti i grupničku hranu, t. j. četverostruki obrok kruha i mnogo ukusniju kazansku hranu od obične, logoraške, koja se ni na ciglani (radnom logoru) ne razlikuje mnogo od one, sto smo je uživali u logoru III C. Grupničku hranu dobivaju t. zv. grupnici, t. j. šefovi raznih radnih grupa i neki, osobito vrijedni stručnjaci, dakle oni, koji imaju relativno najlakše uvjete rada i koji M izdaleka ne troše toliko energije, koju treba nadoknaditi, kao što je troše teški manuelni radnici, na pr. transportni i šumski. Oni rade većinom sjedeći, u kancelarijama, a ipak dobivaju četverostruki obrok kruha.

Ta socijalna »pravda« nije išla u glavu ni mnogom ustaši. Tako mi je jednom, poslije, neki čarkar razočarano rekao:

— Ma sve ti jè to isto kao i prije. Tko najmanje radi, najviše zarađuje.

Ja sam bio dodijeljen logorskoj bolnici u svojstvu bolničara. Nikada prije toga nisam znao, koliko je to zvanje teško i odgovorno, pogotovo u prilikama, pod kojima smo živjeli.

Na izlazu iz logora III C dočeka me je Marko, sav sjajući od sreće. Zagrlili snio se i obećali, da se više ne ćemo rastajati.

Na prvom koraku u novi život naišao sam na Zagrepčanina, doktora Nikolu, koji je isposlovao, da mi skinu okove. Giirnuo mi je u džep šaku cigareta te me nahranio mlijekom, maslacem i pekmezom. Bio je to jedan od najboljih drugova, što sam ili u logoru sreo. Bio je čovjek, koji je uspio i kod ustaša steći izvjestan autoritet i iskorišćavao ga, da ublaži bijedu logoraša. Zalagao se i brinuo za svakoga i nije se bojao da se zaleti čak u zapovjedništvo, koje su logoraši uvijek sa strahom zaobilazili. Na žalost, Nikola je već sutradan, s još nekočinom liječnika, apotekara i pomoćnog osoblja, napustio logor i preselio se u novo osnovanu ustašku bolnicu u mjestu, kojom je upravljao ustaški natporučnik, kasnije satnik, doktor Marin, nekadašnji logoraš. T tamo, u Jasenovcu, radio je Nikola neumorno za logor. Njegovi rijetki posjeti logoru bili su za nas, koji smo ga poznavali, prave svetkovine.

Javio sam se svom grupniku u ambulanti. Kako je dubok dojam na me učinila primitivna i u svemu oskudna ambulanta u jednoj od dvije bolničke barake, u južnome dijelu logora! Kroz ova tri mjeseca tamnovanja po podrumima i u logoru III C izgubio sam svaki pojam o kulturnom životu i nisam se mogao dovoljno nadiviti slici malene ambulante, u kojoj su neumorno radili liječnici u bijelim keceljama, gdje su se u ormarima caklili poniklovani instrumenti, i gdje se moglo do milo

volje i punim grudima udisati miris jodoforma i etera. Udisao sam ga s istinskim zadovoljstvom. Bio sam toliko ushićen slikom, te nisam ni opazio pred vratima ambulante dugački red mršavih logoraša obučениh u prljave dronjke, većinom bosih, očiju upaljenih od groznice. Bilo ih je, koji su se jedva držali na nogama, bilo ih je sa slomljenim ekstremitetima, s čirevima na vratu, promrzlih nogu.

Liječnici i bolničko osoblje spavali su u južnom dijelu barake bolnice br. II. Taj je dio bio od bolnice odvojen drvenim zidom, koji je propuštao svađu, psovke i jezivo stenjanje bolesnika.

Zapovjednik barake bio je neki doktor Mirković iz Zagreba, čovjek neobično pedantan, koji je mrzio nered i prljavštinu. U svojoj pedanteriji išao je tako daleko, da se netrpeljivo odnosio prema prljavim i smradnim bolesnicima, što su ležali u bolnici, i pokazivao im svoje gađenje bez ustezanja i svakom prilikom. Nije mislio, da logoraši ne mogu da održe bilo kakav red i čistoću tijela, jer za to nije bilo ni najprimitivnijih uvjeta, a bolesnici, koji su ležali u bolnici, bili su više mrtvi nego živi i nisu se mogli ni okretati na svojim tvrdim ležajima.

Mirkovićev osjećaj za čistoću nije mogao podnijeti moj ciganski izgled (bio sam jadno prljav, blatan i poderan), te je moj dolazak u stambenu bolničku baraku dočekao glasnim negodovanjem i hladnim neprijateljstvom. Tek kad sam od kuće dobio paket s čistim i urednim skijaškim odijelom i cipelama, pa kad sam umiven, obrijan i dobro obučen poprimio izgled društvenog bića, pale su kod Mirkovića sve ograde, što su nas dotad vidno dijelile.

Spavalo se u drvenim boksovima na kat, svagdje po dvojica. U baraci spavalo nas je ukupno oko

trideset, i bilo je dovoljno mjesta za sve. Ja sam ležao u gornjem dijelu. Dobio sam dva pokrivača i jastuk. Jedan pokrivač stavio sam na dasku, da mi bude mekše, a drugim sam se pokrivao. Jozo mi je donio — kako je obećao — i drugu Doričinu sliku uokvirenu u jasenovo drvo. Objesio sam je iznad boksa. U sredini sobe stajao je dugačak sto s dvije klupe, na jednome zidu komoda, u kojoj smo držali porcije i zalihe hrane iz paketa. Imali smo čak i električno osvjetljenje. Ovdje je bilo i mogućnosti, da se čovjek redovno svako jutro umiva, pa je tako i moja četkica za zube došla do upotrebe.

Mislim, da nije potrebno naglasiti, kako me je »nevideni« komfo^ moga novog stana opio, i sa kakvom sam tupom tugom mislio na napuštene drugove u logoru III C, koji su morali spavati obučeni, tako reći pod vedrim nehom, u pilovini punoj buha, i koji nisu imali prilike ni jednom na dan da operu ruke.

Za stolom se navečer igrao šah, karte, ili se čitala stručna, medicinska literatura. U jednom pretincu komode bile su i dvije »ilegalne« beletrističke knjige: »Vinetou« od Karla Maya i Krležini »Eseji«.

Stanovnici bili su najvećim dijelom Židovi. Društvo se iz početka držalo prilično rezervirano prema meni, no uskoro se naviklo na me i primilo me u svoj liječničko-bolničarski ceh. Ipak, društvo je po svome gledanju na svijet bilo toliko heterogeno, da se o kakvu zajedničkom životu zapravo nije moglo ni govoriti. Živjeli smo tamo, kao u kakvu hotelu, posve individualno, u dobrim susjedskim odnosima. Nismo imali zajedničkih interesa ni podudarnih želja, a zajednički nam je bio samo težak posao, koji smo svi zdušno vršili od

ranog jutra do kasnog mraka u bolnici i ambulanti.

Među liječnicima isticao se stručnom spremom, inteligencijom i požrtvovanjem grupnik doktor Špicer. primarius sisačke bolnice. Stari Konforti krojio je po cijeli dan povoje iz starih krpa. što ih je dobivao iz logorskog skladišta. Austrijski emigrant Pohorilo, profesionalni masseur, nije ništa radio besplatno, nego je za svoje maserske usluge, koje je prodavao ustaškim oficirima, bolesnicima i otmeni jrm logorašima, dobivao cigareta i živežnih namirnica. Zarađivao je sjajno i bio u Jasenovcu najbolje situirani logoraš. U svojoj kožnatoj žutoj torbi nosio je i finih sapuna i »alge« i francuskog eau de cologna.

Najvitalnija ličnost barake bio je bolnički pisar Ozren. neobično jako svinutog nosa kao u papige, osvjedočeni ideolog korporativne države. On je u korporativnoj državi vidio jedini mogući spas buduće Jugoslavije i autoritativno joj proricao takav razvoj. Bio je o svemu »najtočnije« informiran te jedan od osnivača i urednika »agencije latrine« u žicama radnog logora. Toj svojoj novinarskoj agilnosti može zahvaliti, što su ga jedne večeri odvukli u zvonaru, odakle se više nije vratio.

Od bolničara najvedriji je bio sarajevski Židov Sado, inače magister farmacije. I on je ovamo došao iz logora TIT C. Taj, čovjek, vječno nasmijan i dobre volje, ma da mu je logor progutao ženu i dijete, bio je duša bolnice I. gdje je neumorno dvorio i tješio bolesnike. Bio je toliko omiljen kod pacijenata, da je već sama njegova prisutnost bila jedan od važnih elemenata ozdravljenja. Bio je ujedno i šahovski prvak stambene barake.

U liječničkom kadru bio je interesantna ličnost neki Židov; emigrant iz Graza, kome sam zaboravio ime, i koji nije znao ni riječi hrvatski. On je bio doktor prava, ali se prilikom dolaska u logor deklarirao kao »doktor« i bio dodijeljen u bolnicu. Liječnici su naime zbog svoje stručnosti — koja može i ustaši poslužiti, a i služila je često — uživali izvjesne privilegije i mogli skoro sa sigurnošću računati, da ne će biti likvidirani, ako nisu politički istaknuti, sve dotle, dok logor postoji. Pravnici pak smatrani su izrazitim parazitima, čija stručnost nije u logoru nikome bila potrebna, te su, prilikom likvidacije, ranžirali uvijek na prvom mjestu.

Naš se sijedi emigrant izvrsno snašao u novoj funkciji. Bijela kecelja i bijela kapica stajale sii mu izvanredno uvjerljivo. Baratao je termometrom i stetoskopom tako vješto i dijelio aspirine i carbo animalis tako profesionalno, te siromašni pacijenti nisu nikada posumnjali u njegovo visoko medicinsko znanje. Zvali su ga čak, zbog posve bijele kose, profesorom. Njegovi kolege čuvali su se, da ga ne desavuiraju, i priskakali mu redovno u pomoć, ako je stajao pred kakvim kompliciranijim slučajem.

U DOMU UMIRANJA

Bolnica se sastojala — kako sam već u prethodnom poglavlju spomenuo — od dvije barake: bolnica I. i bolnica II. U bolnici I., koja je bila otmjenija i imala gvozdene krevete sa slamaricama, jastucima i pokrivačima, a u kojoj su ležali kažnjeni ustaški agenti, ugledniji logoraši i lakši bolesnici, bio je južni dio određen za ambulantu. Južni dio bolnice II., u kojoj nije bilo kreveta, nego drveni boksovi bez slamarica, bez jastuka i bez pokrivača, te u kojoj je umirala logorska raja i najteži bolesnici, bio je zauzet kao stambena prostorija bolničkog osoblja.

Ambulanta je radila od ranog jutra do kasnog mraka, jer se svakog dana javljalo na stotine bolesnika, što ih je valjalo pregledati, upisati u bolesničke knjige, odrediti im mjesta u bolnici ili im dati koji dan poštede, liječiti ih ambulantno, operirati ili cijepiti.

U ambulanti je vrvjelo kao u košnici. Zbog pomankanja prostora i vremena vršilo je pet, šest liječnika svoju dužnost istodobno. Nije bila rijetkost, da se jedan pacijent, kome je zubar u je*dnome kutu čupao zub, iza glasa derao, a istovremeno su drugome na operacionom stolu, pod eterom, amputirali nogu. Trećemu su čistili duboki čir na vratu, a još dvojica sjedila su na stolicama u mjerila temperaturu. U ambulanti je bilo uvijek osam do deset pacijenata. Liječnici su se trudili

zaista svojski, da pomognu bijednim logorašima, ali sredstva, s kojima su raspolagali, bila su više nego skromna.

Bolnička je apoteka bila veoma siromašna, a bolesti u logoru veoma raširene i raznolike. Internacionalni crveni križ iz Ženeve slao je doduše Jase j novcu redovno čitave sanduke lijekova i specijaliteta, ali su ti uvijek svršavali u apoteci ustaške bolnice, i samo je izuzetno koji dio zalutao u logorsku bolnicu.

Obje bolničke barake mogle su primiti najviše 120 bolesnika, a ležalo je u njima uvijek do 300. U bolnicu su se primali samo najteži bolesnici, oni, koji nisu više mogli hodati, i oni, koji su imali preko 40 stupnjeva Celsiusa temperature. Da ti dobiju mjesta u bolnici, trebalo je izbaciti kojeg rekonvalescenta, koji se tek izliječio od kakve teške bolesti, i kome je bilo potrebno još najmanje 14 dana bolničke njege. Rekonvalescenti su dobivali nekoliko dana počtede i imali su pravo da za to vrijeme leže u svojoj stambenoj baraci. Svake pak nedjelje jednom upriličavalo je zapovjedništvo logora čišćenje bolnice. Svako jutro predavao je bolnički pisar pismeni raport zapovjedništvu s brojnim stanjem bolesnika, dijagnozom i tokom bolesti. Jednom nedjeljno dolazio je od zapovjedništva kakav oficir ili podoficir i pročitao listu bolesnika određenih za »specijalno liječenje«. Nitko dđ tih bolesnika nije imao iluzija o tom »specijalnom liječenju«; svi su predobro znali, kuda ih vode. Kako većina bolesnika nije mogla sama, bez pomoći, hodati, odnosili su ih grobari u zvonaru, gdje su im, iako nesposobnima da se kreću vlastitom energijom, vezali ruke gvozdеном žicom i odvozili ih skelom u Gradinu.

Za vrijeme moje bolničarske prakse u bolnici II. ležao je u jednome boksu dječak od 15 godina. Boleo je od tromboze. Obje su mu noge bile sablasno otečene, i bolest se iz dana u dan komplicirala. Konačno mu se stvorio novi trombus u plućima, i liječnici nisu vjerovali, da će ozdraviti. Ležao je i podnosio hrabro užasne boli.

Jednog jutra ulazi u bolnicu vodnik Alaga s listom bolesnika za »specijalno liječenje« u ustaškoj bolnici. Među ostalima prozove i maloga:
t — Milić Stanković.

Stajao sam kraj njegovog boksa utonuo u otrovne misli. Prenuo me svježiji alt dječaka:

■ — Umro je noćas.

Alaga ga je precrtao iz popisa i otišao sa sakupljenim plijenom.

Milić je i dalje ostao u bolnici i — čudom ozdravio. Ne znam, međutim, kako je svršio, jer sam ga kasnije izgubio iz vida. Svakako, ovakvo prisustvo duha bilo je u historiji logora sasvim izuzetna pojava. Logorski život, garniran svakodnevno masovnim ubojstvima, stvorio je takvu paničnu psihozu, te čovjek nije bio kadar da hladno prosuđuje i analizira svoj položaj, pa da vlastitom snagom i intuicijom pokuša da ga popravi i da se suprotstavi elementarnoj sili, što se sa svih strana na nas rušila. Sve se prepuštalo igri sreće i slučajaja.

Tako mi se na primjer danas čini upravo nevjerovatnom činjenica, da se od onih nebrojenih gomila logoraša, što su ih odvodili vezanih ruku u Gradinu, nije gotovo ni jedna pobunila i nastojala, makar i zubima, da što skuplje proda svoje živote. Pričali su mi, da se samo jednom neka grupa Cigana, negdje početkom 1942., pobunila i navalila

na stražu. Bili su naravno likvidirani mecima iz pušaka i mitraljeza, kojom je prilikom stradao i velik broj logoraša u samom logoru.

Od bolesnika, što su ležali u bolnici, bolovala je preko polovica od pjegavca, ostali od kaheksije. potpune fizičke iznemoglosti, trbušnog tifusa, dizenterije, teških pojava avitaminoze, tuberkuloze i drugih bolesti.

U bolnici II. ležala su po trojica u jednome boksu, a svaki raspoloživi prostor na podu zauzimali su bolesnici, tako da je liječnik ili bolničar u službi morao da preskače preko ispruženih tjelesa. Ležali su obučeni, na golim daskama. Samo rijetki imali su dijelove posteljine. Većina je stavila pod glavu kakav odjevni predmet i porciju za hranu. Po sredini uzdužnog zida, pod prozorom, stajalo je limeno bure, t. zv. »kibla«, gdje su logoraši obavljali nuždu. Samo je malen broj mogao doprijeti do kible, budući da je većina bila fizički preslaba, da bi mogla do nje dopuzati. Ipak, bila je stalno zauzeta, jer su gotovo svi bolesnici, pored osnovne svoje bolesti, patili od užasnog proljeva. Kibla, koja je sadržavala oko 50 litara, praznila se dvaput dnevno. Većini bolesnika morali su bolničari davati noćne posude, i to je bio posao, koji je apsorbirao čitavog bolničara za cijeli dan. Ograničeni broj noćnih posuda bio je u stalnom pokretu, bez stanke.

Mnogi bolesnici nisu imali vremena da dočekaju posudu ili je pak nisu ni tražili, jer su ležali rezignirani ili bez svijesti. Te je trebalo prati i sušiti.

Neopisivi talas smrada kružio je po zagušljivoj prostoriji bolnice. Nije bilo načina, da se paralizira taj nepodnošljivi smrad ljudskih izmetina, koji je bio potenciran zadahom neopranih tjelesa i gnojnih rana mnogih bolesnika. U tome smradu va-

Ijalo je i jesti i provesti cijeli dan, često i cijelu noć. Tek kad bi čovjek od omaglice počeo da gubi tlo pod nogama, izlazio bi na čas van, da udahne malo svježeg zraka.

Hrana je bila obična, logorska: pura i juha od krumpira (oljuštenih) i 15 dkg kruha. Samo ujutro oko 10 sati, dobivali su bolesnici čašu mlijeka. Bio je to dar ekonomije, no katkada je mogao podmiriti samo polovicu bolesnika, pa se moralo pomiješati s vodom, da bi svaki bolesnik dobio svoju čašu. Slobodan je pored bolnice zasadio komadić zemlje raznim povrćem i namjeravao ovim da upotpuni jednoličnu hranu bolesnika. To povrće svršavalo je redovno u ustaškoj oficirskoj menaži. a samo je lišće dolazilo u centralnu logorsku kuhinju za bolesnike. I ta »vitaminska hrana« bila je skuhana samo na vodi. bez ikakova začina i bez soli.

Jedne noći bio sam dežuran u polurasvijetljenoj prostoriji bolnice II. Bila je veoma hladna noć, koja je prodirala kroz pukotine na daskama. U velikoj posudi kuhao sam čaj od lipova cvijeta i dijelio ga bolesnicima um jesto vode.

Oko devet sati navečer dio je bolesnika spavao, a neki su vikali od boli, zazivali majke, žene. Neki se molili bogu, drugi užasno kleli stisnutih zubi. U bolnici je vladala uznemirena graja. Bili su puni želja, koje sve nisam bio kadar ispuniti. Dodavao sam nebrojeno puta noćne posude, točio čaj u prljave porcije, vodio pokretnije bolesnike na kiblu, dodavao vodu, pokrivaio one, što su paljeni vrućicom odbacivali pokrivače i trgali odjeću sa sebe, umatao u prnje one, što su cvokotali zubima od zimice.

— Vode ... — stenjao je jedan. ,

— Kiblu! Brzo, brzo... — žurio se drugi.

Treći je sjedio go u boksu, tresla ga je vrućica.

Izmjerali mu temperaturu: 41° C. Pružao je prema meni ruke i prinosiso prste suhim ustima. Nije mogao govoriti, samo su mu se tresle vilice. Molio je vode. Po nalogu liječnika nisam mu smio dati vode. Donesoh mu čaja. Prinio ga drhtavih prstiju ustima, pokušao i odgurnuo ga s gađenjem, tako da se prosuo po susjedu, koji je gadno psovao.

— Vode ... — hripao je s mukom bolesnik.

Objašnjavao sam mu uzalud, da mu po nalogu liječnika ne smijem dati vode, jer da bi ona mogla loše djelovati na tok bolesti. Gledao me molećivim očima i sklapao ruke te neprestano pokazivao prstima na suhe, ispucale usne. Konačno mi se učinilo ludim, da toliko mučim čovjeka, kome vjerojatno i onako nema spasa. Ta to uopće više nije bio čovjek, nego na smrt bolesna nijema životinja, koja samo svojim beskrajno izražajnim očima moli kap vode, da namoči usne, što gore. Pružim mu pola čaše ledene vode, koju on za tren iskapi.

Zadovoljan, što sam mu ispunio možda posljednju želju, pogladim ga nježno po kosi i zavirim u oči, koje su molile: još.

Ne, on nije ugasio žeđ. Žeđ se udvostručila, voda je ishlapila na silnoj vatri, što je izgarala u grlu, plućima, srcu. Donio sam mu punu čašu, pa još jednu, još jednu ...

Oči sii iza svake čaše molile još.

Tspio je već litru, dvije, a žeđ je neprestano rasla i tražila sve nove količine vode. Morao sam prekinuti i pobjeći od tih očiju, koje su me neprestano sve do pred zoru tražile. Tada su se ugasile.

Bolesnik kraj vrata, koga je mučio proljev, silazio bi svakili pet minuta s boksa i rušio se na noćni sud. Bio je mlad, a napola kostur. Šupak mu je bio sav krvav, izjedena od dizenterije, oči teške od umora. Ovo je već četvrta noć, kako ne spava i kako svakih nekoliko minuta silazi uz užasno stenjanje s boksa. Dok bi silazio, curio je iz njega krvav izmet. Ove noći silazio je s boksa 112 puta, a onda se umirio. Umro je skoro ugušen od crijevnog izmeta, kojega je njegov ležaj bio prepun.

Jedan je pomahnitao i počeo kidati odjeću sa sebe. Probudio sam profesionalnog bolničara Meha, koji je spavao u baraci, da mi pomogne i savjetuje, što da učinim s bolesnikom. Trebalo ga je vezati za krevet, jer nismo imali luđačke košulje. Prilikom vezivanja ujeo je pomahnitali Meha za nogu. Sutradan je primio injekciju od liječnika i posve se umirio. Moglo se čak s njime i razgovarati. Nije se sjećao svoga sinoćnjeg ispada. Predvečer je umro, a da toga nitko nije ni opazio.

Nedaleko od njega, na podu, ležao je težak bolesnik. Bolovao je od tuberkuloze. Svakog sata molio me, da mu izmjerim temperaturu. Oko tri sata ujutro pozvao me k sebi i zamolio:

— Imaš li, brate, jednu cigaretu?

Zaustio sam, da ga odbijem, no on me je prekinuo:

— Znam, da ne smijem pušiti, da je liječnik strogo zabranio. Pluća. Ja ovdje ležim već sedam dana na podu, kao pašče. Slušao sam sve liječnikove savjete i nisam učinio ništa, što bi mi moglo naškoditi. No sada znam, da ne ću dočekati zore, i imam samo jednu želju: da popušim cigaretu.

Govorio je teško. Znao sam, da govori istinu. Oči su mu čudnovato sjale. Bio je neobično miran. Dao

sam mu cigaretu. Nikada još nisam vidio čovjeka, koji bi znao s većim zadovoljstvom pušiti. Uvlačio je dugačke dimove i ispuštao ih polako, u koluto-
vima i s prekidima. Zadovoljstvo mu se caklilo na
licu.

Dok je pušio, pričao mi je o svojoj nesreći i o svojoj velikoj ljubavi prema mladoj ženi, koja je ostala u Zagrebu u očekivanju djeteta, što se rodilo prije dva mjeseca i dobilo ime Nenad. Uhvaćen prije sedam mjeseci s nekakvim letkom, osuđen svega na tri mjeseca, u bolnicu došao, kad već nije mogao na nogama stajati. Bravarski je pomoćnik i radi u lančari. Priča — slična hiljadama iz logora, neobična po tome, što je upravo danas stiglo pomilovanje, a on leži na umoru i ne će moći vidjeti ni žene ni svoga Nenada.

— Hvala za cigaretu!

Stisnuo sam mu čvrsto pruženu, vlažnu ruku. Gušilo me u grlu.

Nisam se udaljio ni dva koraka, kad me zaustavi silan kašalj s poda. Bravar se malo pridigao i podbočio lijevom rukom glavu, a desnom je nastojao da zadrži krv, što je kuljala u širokom mlazu iz usta. Prestrašenim pogledom pratio je krv, koja je niz ruku tekla u rukav. Bio mu je to zadnji kašalj.

POTEMKINOVA SELA

Par dana nakon moga nastupa u bolnici izašla je okružnica upravne pisarne, kojom se svi grupnici pozivaju logorniku Wieneru na sastanak, gdje će primiti sve potrebne upute za uređenje logora i doček nekakve komisije, koja ovih dana dolazi da pregleda logor.

Agencija latrina smjesta je počela neumorno raditi i publicirati Fantastične i kontradiktorne vijesti. Tenor svihremitiranih vijesti bio je, da je komisija, što dolazi, internacionalna, izaslana od Međunarodnog crvenog križa u Ženevi. Dolazi kao rezultat odjeka, što je o zvjerskom mučenju i ubijanju logoraša dopro i preko granica Hrvatske. Agencija je znala čak i ime predsjednika komisije. Znala je i to, da će svaki logoraš od komisije dobiti ovelik omot s odijelom i cipelama te živim namirnicama, američke provenijencije. I dalekosežni zaključci komisije bili su manje više poznati. Nije se nimalo sumnjalo, da će logor preuzeti u svoju upravu organi ženevske institucije, tako da će logoraši moći smireni, siti i zadovoljni dočekati svršetak rata igrajući tenis i pušeći »Chesterfield« cigarete.

Upute, što su ih grupnici dobili na sastanku kod Wienera, bile su ove:

1. Za određene dane logor treba da osvane čist i okupan. Na zemlji se ne smije naći ni iver. po-

dovi u barakama moraju biti čisti i natopljeni kreozotom. Osim toga, barake i logoraši moraju biti temeljito dezinficirani.

2. Naročito mršavi i odrpani logoraši bit će za dva dana bavljenja komisije u logoru poslani u Mlaku.

3. U bolnici moraju biti samo lakši bolesnici, i ona ne smije prekoračiti kapacitet od 120 bolesnika; na svakom krevetu smije ležati samo jedan bolesnik. Svi ostali bit će za to vrijeme s bolničarima i jednim liječnikom sakriveni na tavanu »obrotnog doma«.

4. Svaki logoraš nosit će na prsima komadić četvorokutnog bijelog platna s brojem i žigom zapovjedništva. Na pitanje bilo kojega člana komisije o imenu logoraš smije odgovoriti samo: »Ja sam zatočenik broj, recimo, 2.376.« Taj sam broj nosio ja. Na sva ostala pitanja valja ustegnuti odgovor i smjesta se udaljiti. Sve potrebne informacije dat će komisiji ustaške starješine.

I 5. Tih dana se normalno" radi u svim logorskim postrojenjima 8 sati. Od 7 do 12 i od 2 do 5. Logoraši moraju tih dana biti čisti i obrijani, obučeni u svoja najbolja odijela.

* Cijeli je logor bio bačen u pokret; u bolnici je bilo naročito živo. Iz ustaške bolnice dopremljen je pun sanduk lijekova i čitavo brdo kao snijeg bijelih plahta te liječničkih i bolničarskih ogrtača. Zidovi baraka i boksovi parili su se vrelom vodom, prozori čistili, podovi mazali kreozotom. Za vrijeme čišćenja bolesnici su ležali na daskama ili na travi pred bolnicom. Srećom, vrijeme nam je bilo sklonu, na plavom nebu sjalo je toplo jesenje sunce.

Ja sam s tridesetoricom najtežih bolesnika bio otpremljen na tavan obrtnog doma, niske neokre-

čene prizemnice, u kojoj su bile smještene radionice obrtne grupe. Polovica tavana bila je uređena kao spavaonica za djecu — koje je bilo oko 200 — druga polovica za teške bolesnike evakuirane iz bolnice. Spavali su na podu umotani u krpe i u smradu vlastitog izmeta.

Bolnica se nije mogla prepoznati. Sva se sjala od čistoće, mirisala po svježem ozonu raspršenog ekstrakta borovih iglica, kibla je bila protjerana u latrimi izvan barake. Bolesnici, obrijani i obučeni u čiste noćne košulje, ležali su na slamaricama, presvučenim bijelim plahtama, s jastukom pod glavom, pokriveni toplim gunjevima. Nad glavom svakoga kočio se karton s brojem i krivuljom temperature. Bolničari su vršili svoju dužnost u čistim mirisnim ogrtačima. Iz čistih porcija jeli su bolesnici rižu na mlijeku.

Bolnica je prednjačila. Bila je najljepši, najčišći kutak u logoru. I ostali dijelovi logora izmijenili su izgled, a probrani logoraši šetali su sa svojim brojevima na prsima dostojanstveno po logoru. Konačno, došao je i njihov čas.

U određeni dan, međutim, komisija nije stigla. Ni sutradan. Ustaški »dužnostnici« vrte se cijeli dan nervozno po logoru. Samo da se ne pokvari red, i da ne padne kiša, koja bi ova Potemkinova sela pretvorila opet u sumorni, panonski, blatni Jasenovac. Ljubazni su. razgovaraju s logorašima, nude cigarete.

Treći dan:

Kuriri trče iz upravne pisarne i razilaze se po svima logorskim radionicama i stambenim barakama :

— Komisija je stigla u krasnoj limuzini pred zapovjedništvo. Svi na svoja mjesta!

Mene su s još dva bolničara i s liječnikom-upravnikom zatvorili s preko stotinu teških bolesnika na tavan i zaključali spolja vrata. Izvadili smo s krova četiri crijepa i čekali, kad će se na vidiku pojaviti tako željno i dugo očekivana komisija.

Konačno, evo, pojavljuje se grupa. Dolazi s ekonomije i upućuje se pored ribnjaka prema bolnici. Ne varaju li nas oči? Ne, ne, sada se već jasno vidi: u grupi ljudi, što se približava nama, nema ni jednog civila. Svi su u uniformama. U sredini ide Maks. Maks Lubnrić! I još nekoliko nepoznatih ustaških kreatura i jedan domobranski pukovnik. Zadnji među njima, u doličnom razmaku, u crnom odijelu, Wiener.

Eno, ušli su u bolnicu. Tamo su se zadržali prilično dugo, zatim su u brzome tempu pogledali Slobodanove barake, koje su već dva dana blistale u nevidenoj čistoći. Pred barakama ih je u reprezentativnome odijelu dočekaao Slobodan. Do obrtnog doma i do logora III C nisu ni stigli. Jedva su našli vremena da zavire u centralnu kuhinju, gdje je šjor Rudi održavao zavidan red, i gdje se taj dan kuhao goveđi gulaš s krumpirima.

Komisija je završila posao na zakusci, gdje je predsjednik komisije, savezničar i povjerenik glavnog ustaškog stana, profesor Aleksandar Seitz čestitao Matkoviću na uzorno vođenu poslu i obećao, da će ga predložiti za odlikovanje.

I tako, sve je prošlo u najboljem redu. Seitz je neke logoraše zapitao za ime; ti su disciplinirano izrekli svoj broj, pogledavši prethodno na platnenu krpnu, što je visjela na lijevoj strani grudī, da ne bude zabune, a sve ostale odgovore prepustili Matkoviću, koji je spremno odgovarao. U upravnoj pisarni prepoznao je Seitz Pavela, nekadašnjju nogometnu zvijezdu zagrebačke »Concordije«, pružio

mu dobrohotno ruku i upitao, bavi li se još nogometom.

Samo jedna mrlja potamnijela je na čas uspjelu sceneriju sretnog logora. Jedan slovenski svećenik, koji je u rekonvalescenci ležao u bolnici I., predstavio se Seitzu punim imenom i izjavio, da su svršetkom oktobra četvorica njegovih kolega odvedena iz logora III C u Gradinu, pod izlikom, da polaze na rad u Njemačku. On sam je posve slučajno izbjegao smrti, no boji se opravdano, da će. i njega doći ista sudbina. Matković se, naravno, prenerazio; on o tome nije imao ni pojma. Obećao je Seitzu, da će stvar istražiti, i utvrdi li se, da su navodi svećenika točni, kaznit će počinitelje najoštrije, bez obzira, tko su. Velečasni ne treba ni najmanje da strahuje za svoj život; on će se lično založiti, da bude pušten iz logora, čim ozdravi.

— Hvaljen Isus!

Taj incident bio je zaboravljen uz čašu žilavke u oficirskoj menaži, gdje je logorski orkestar svirao moderne šlagere.

Ni danas mi nije jasno, što su tom komisijom ovi ljudožderi kanili postići. Ili su možda sami pred sobom htjeli da odigraju komediju?

MALA NEDJELJNA EKSKURZIJA PO LOGORU

Mirković je iznenada otputovao u Zagreb, navodno kući. Jedva je uspio da se pozdravi s najbližima.

Njegovo mjesto zapovjednika bolničke stambene barake zauzeo sam ja. Moja se karijera uzdizala u hiperboli prema nebu. Od kopača nasipa, preko pisara ciganskog logora i bolničara do pravog zapovjednika.

— Ono, što nisi uspio postići u civilu, postižeš, evo sada, u logoru — primijetio je ne bez malicioznosti Marko. Tko zna, gdje ćeš se zaustaviti i — hoćeš li se uopće zaustaviti.

Mjesto zapovjednika barake bila je tipična sinekura, nešto kao ministarstvo bez portfelja. Čitava dužnost sastojala se u tome, da potpiše kućni red, što visi na jednom zidu barake (taj napor već je izvršio prethodnik), da ujutro nadgleda čišćenje barake i da oko deset sati odšeta s dva vedra za vodu na ekonomiju, gdje će ih namještenik mljekare napuniti obranim mlijekom, da to mlijeko skuha na peći bolnice II. i da ga razdijeli bolesnicima. U podne dijeli bolničkom osoblju i bolesnicima kruh, koji je ujutro podigao u centralnoj kuhinji na osnovu zahtjevnice, što ju ispostavlja bolnički pisar. I time su dnevne brige zapovjednika nastambe iscrpljene. U tome napornom poslu pomaže mu redar barake.

Marko je također dobio dobro namještenje u obrtnoj grupi — kao perač rublja logorske praone. Kasnije je napredovao do vodonoše za račun te praone.

— Tvoja karijera — odgovorio sam mu — nije doduše tako vrtoglava kao moja, ali je zato solidna, što odgovara tvom karakteru, a osim toga i kontinuirana. Nastaviš li ovako, možda ćeš do mjesec dana biti unaprijeđen za glačaoča rublja. Tada ne ćeš imati odviše posla, jer se u vašoj praoni glača rublje samo za gospodu ustaše.

Te nedjelje Marko je bio slobodan. Kako je moja sloboda izvirala iz zvanja, koje sam vršio, zapalili smo cigarete i pošli na malu ekskurziju po užem dijelu logora, što je potpadao pod domenu Slobodanove uprave. To su u prvom redu bile bolničke barake, zatim stambene, zidana kuća obrtne grupe, monumentalna latrina i centralna kuhinja.

Taj kompleks zgrada bio je odijeljen od ostaloga radnog logora »mostom uzdisaja«, koji se sastojao od obične daske prebačene preko uskog odvodnog kanala i koji se dalje nastavljao putem pored ribnjaka prema ekonomiji, pekari i upravnoj pisarni.

Najprije sam pokazao Marku bolničko naselje, koje se sastojalo od već spomenute i opisane dvije barake i jedne šupe razdijeljene u dva dijela. U jednome dijelu bila je bolnička praona, u drugome logorovali su grobari sa svojim odioznim nosilima. Pored šupe malena latrina s posebnim separeom za grupnika. Okolo bolnice prostirao se maleni Slobodanov vrt, u kojem se gajilo povrće za oficirsku menažu i otpaci za bolesnike. Vrhovni vrtlar u to vrijeme bio je poznati hortikulturni stručnjak doktor Riboli. Doktor Riboli bio je živi bilten. Znao je sve, što se dešava u svijetu, a bio

je upućen i u logorske spletkе. Održavao je dobre odnose s »doktorom« Cividinijem, logorskim istražiteljem i zapovjednikom zvonare, i s nekim ustaškim oficirima.

Uz njih dolazio je svaki dan do novina i do lokalnih novosti. Često je sastavljao i vlastite prognoze i lansirao vijesti, koje su oštro mirisale po »latrini«. Neki zlobnici nazivali su njegovu novinarsku kuhinju »agencija panika«. To naročito poslije, zimi, kad je svoj vrtljarski poziv zamijenio udobnijom stolicom u toploj upravnoj pisarni. Njemu imamo zahvaliti, što smo u to vrijeme bili prilično informirani o situaciji na bojištima i o političkoj situaciji u zemlji.

Bolnički kompleks bio je odijeljen jednostrukom bodljikavom žicom od stambene četvrti, u kojoj je vladao Slobodan. Njegovo naselje sastojalo se od šest baraka. Barake su imale po dva reda boksova, kori su se u sredini dodirivali. Između boksova i uzdužnih zidova baraka vodio je malen prolaz, koji je omogućivao penjanje u boksove. Osim boksova imala je svaka baraka minijaturnu peć, koja nije bila kadra da snabdi je toplinom ni deset puta manju zapremninu, pa je služila logorašima uglavnom za kuhanje čaia. U centralnoj baraci nalazila se malena odaja, u kojoj je spavao i administrirao Slobodan.

Barake su redovno bile zauzete najmanje s dvostrukim, često i s trostrukim mogućim kapacitetom. U jasenovačkom logoru bilo je sve moguće. Bio je to logor nemogućih mogućnosti.

Marko je stanovao u baraci br. V. kod nadređara Ilije Paripovića. To je bio atletski građen čovjek, hrapava glasa od sifilisa. Obje noge bile su mu amputirane iznad koljena. Po zanimanju

bio je specijalist za brze vlakove. Naročito je volio internacionalne eksprese. Noge je izgubio vršeći službu. Bio je to jedan od rijetkih ljudi, koji je u logoru dostigao viši stupanj obrazovanosti. On je u logoru naučio pisati, a izgubio je dušu. Bio je naime jedan od najstrastvenijih prokazivača, pa su ga se svi drugovi bojali kao kuge.

Dalje na sjever protezala se novogradnja obrtnog doma, u kojem su bile smještene krojačnica, briačnica, postolarija, praonica rublja i dezinfekcija. Do doma se dolazilo ravno s »bulevara slobode«, koji je tekao između Slobodanovih baraka. Iza obrtnog doma uzdizala se od dasaka slupana velika latrina, razdijeljena u dva jednaka dijela. U svakom dijelu bila su po dva reda rupa, ukupno 60 rupa. Ovoj instituciji valjalo bi posvetiti posebno poglavlje, jer su te daske bile u logoru zapravo »one, koje život znače«. Nosila je još i neslužbeni naziv »društveni dom«.

Zapadno od obrtnog doma širila se velika čistina, na kojoj je kasnije improvizirano nogometno igralište, a svršavala je centralnom kuhinjom. Prostor između obrtnog doma i centralne kuhinje zvao se »trg pure«.

Deset metara sjevernije od obrtnog doma počinala je bodljikava žica logora III C, koji je za nas iz radnog logora bio tabu. Praga mu se nije smjelo prijeći, jer tko bi ga prešao, ne bi se više mogao natrag vratiti. Logoraši su prolazili kraj logora III C brzim korakom, gledajući preda se, u pristojnoj distanci od bodljikave žice.

Straga, između bodljikave žice logora III C i monumentalne latrine, stajao je 8 metara dugački limeni oluk na drvenim nogarima — logorski pissoar. Prostor između logora III C, obrtnog doma, pisoara i latrine zvao se »trg nužde«.

»Most uzdisaja«, prebačen preko odvodnog kanala, dobio je ime po tome, što su se »disciplinske« kazne, od kojih je najblaža bila strijeljanje u zatiljak, vršile kraj toga mostića, preko kojeg su žrtve obično prolazile dolazeći iz zvonare. Oko toga mostića stajale su grupe logoraša u nastupu, jer je disciplinsko likvidiranje bilo obavezna predstava za sve. Na istome tom mjestu stajali su i nastupi, iz kojih se vršila selekcija za Gradinu, no ja u tim nastupima više nisam stajao.

Eto, u toj sredini, koja je zimi ispunjena dubokim i gustim naslagama blata, odvijao se tragični život većeg dijela jasenovačkih logoraša.

U obrtnoj grupi vladao je drug Hugo. On je tamo za se uredio malenu sobu, u kojoj su preko dana radili veoma pokretni i razgovorljivi pisar Ruda i urar Altarac. Noću ostajao je Hxigo sam u sobici i spavao na klupi, koju mu je za spavanje priređivao mali dezinsektor Koenig, nekada veliki trgovac iz Broda. U toj sobici, u koju sam se kasnije, na zenitu moje logorske karijere, ja uselio, našli smo Marko i ja utočište, gdje smo u slobodno vrijeme nesmetano smjeli pušiti Hxigove cigarete i razgovarati.

Poslije ručka, koji smo pojačali s nešto masti, soli i luka iz paketa i upotpunili jednom jabukom, također iz paketa, posli smo u društvu vojvođanske petorke: Brane, Sei je, Steve, Đure i Paora, na ekskurziju u industrijsku četvrt logora.

Branu sam sreo prvi dan moga dolaska u logor. Stajao sam gol pred dezinsekcijom sa svežnjem odjeće pod rukom, čekajući strpljivo na kiši i ledenom vjetru, da mi preuzmu prnje i raskuže ih

u pari. Pristupio mi je visok, prosijed čovjek, dosta dobro obučen i zapitao me:

— Jesi li ti Milko?

— Jesam.

— Ja sam Brana, iz Bele Crkve.

Sjetio sam se visokog, mršavog dječaka s bosim, kvrgavim koljenima ispod kratkih hlačica. Polazio je treći razred gimnazije, dok sam ja bio maturant i gledao na dječicu iz nižih razreda s olimpijske visine. Sjećam ga se dobro. Vidim ga, kako hvata nogometnu loptu iza gola i vraća je nama odraslima, koji smo imali zavidan privilegij, da je pucamo na gol. Bio je neobično talentiran violinist i obično se producirao na svetosavskim đačkim zabavama.

— Kako si ti zapao ovamo, u Jasenovac — čuđim se ja. — Iz Bele Crkve!

— Bio sam sudija u Mitrovici, a od Mitrovice nije dalek put do Jasenovca. U Mitrovici su mi i stari roditelji, a brat Mića na sreću pobjegao je na vrijeme u Srbiju. Od Belocrkvana imamo još dvojicu ovdje: jednog trgovca Židova i Paora.

Paor, moj mlađi kolega iz gimnazije, dobroćudni medvjed bikovske šije i širokoga seljačkog lica, bio je inženjer agronomije i zaposlen na ekonomiji, otkuda nam je katkad krijumčario mlijeko. U društvu bili su još elegantni i snažni Stevo, crne kose i dugačkih trepavica, šutljivi Đuro i kratkovidi Selja s »brabonjkom« (madežem) na desnoj strani brade, u prošlosti profesor fizike, sada šumski radnik.

Najprije smo posjetili pekaru, oko koje se sjatilo na desetine do kostura izmršavjelih seljaka, koji ne dobivaju ni otkud paketa. Oni su požudno udišni miris svježog kruha, što je izbijao iz unutra-

Šnjosti pekare. Stisnuo sam ruku pekarskom pomoćniku Ecli, koji mi je učinio mnogo dobra, dok sam hodao u lancima u logoru III C. Slao mi je svaki dan onamo komad kruha, 2—3 cigarete i katkada limun ili jabuku. Upoznao sam ga u šestici na trgu Kulina bana.

Bio je pošten Zagorac, seljački sin. Za vrijeme banovine radi besposlice u struci prešao je u policiju, postao stražar i kao takav preuzet na svoju nesreću u NDH. Bio je neobično mekana srca, pa kad je jednom prilikom čuvao neku »opasnu ljevičarku«, na trgu Kulina bana, pristao je da odnese njezinoj vezi neku važnu, poruku. Uhvaćen je, prebijen, bačen u zatvor i osuđen na dvije godine Jasenovca. Desilo mu se to baš na dan zaruka. Njegova Zorica slala mu je i u zatvor i u logor bogate pakete i strpljivo čekala, da joj se Edo vrati. I vratio se i vjenčao Zoricu. a ja sam im bio kum.

Napustivši pekaru, gdje nas je Edo ponudio lipovim čajem, skoknuli smo na čas na ekonomiju, koja se sastojala od nekoliko gospodarskih zgrada i staja. Zemljište, koje je obrađivalo nekoliko stotina logoraša, bilo je preko Save, u Gradini, nekad vlasništvo poklanih srpskih seljaka. Produžili smo dalje putem na zapad pokraj nove električne centrale, što ju je projektirao genijalni organizator, inženjer i grupnik »montaže« Miško. Kraj centrale bio je u gradnji 60 metara visoki dimnjak, koji je sada dostigao već deseti metar. Uz centralu ležala je malena pilana, puna bukovih i hrastovih trupaca, uz ovu potleušica umjetne bravarije i keramike, uz zidani zahod s dvije rupe, pred kojima je uvijek stajala nestrpljiva zmija logoraša-proljevaša. Preko puta kočila se velika i nova. neokre-

čena zgrada upravne pisarne. U prizemlju bila je smještena stolarija, u kojoj je grupnikovao krupni i flegmatični Nikola. U prvom katu izrađivala je drvorezbari ja prekrasne hrastove tabatijere, cigarluk i razne ukrasne kutije pod stručnim vodstvom pijanice i poznatoga ruskog hohštaplera i robijaša Borisa Nečiporenka. Najveći dio ovoga kata zapremala je prostrana dvorana upravne pisarne, nazvane »trustom mozgova«, u kojoj je uređovalo za pisačim stolovima oko 40 logoraša. U potkrovlju uređena je nastamba za preko stotinu logoraša zaposlenih u upravnoj pisarni i stolariji. Tamo je vrhovna glava, nadredar, bio Brana i ponudio nas crnom »kavom« sa saharinom i komadom srijemskog kolača s pekmezom.

Kraj zahoda na sjeverozapad ležala je ustaška oficirska menaža s drvenom, zeleno oličenom sjenicom, u kojoj je dvorio okretni konobar »Esplanađa« Bela, i ustaška brijanica, u kojoj je Kvačimodo nježnom rukom brijao zlikovačka lica i masirao ih finom kolonjskom vodom s nesavladivom stalnom željom, da zarezhe britvom duboko u ispružene grkljane. Do brijanice bila je stražara i izlaz iz logora, kroz koji su prolazile stotine hiljada logoraša, vezanih ruku na leđima, na svoj posljednji kratki put do skele, što je stotinu metara daleko na Savi stojala i čekala svoje žalosne putnike.

Preko puta zgrade upravne pisarne na zapad bila je zgrada zapovjedništva, neugledna jednokatnica. S lijeve strane bio je smješten magazin odjeće u kojemu su hiljade štakora izjedale robu, koja bi mogla opskrbiti čitav Zagreb za pune tri godine, dok su logoraši trčali po logoru skoro goli.

U skladištu je u jednom odjeljenju bila uređena paketarnica pod rukovodstvom Bolteka, logorašu najsimpatičnije ličnosti, ako bi stigao paket, a najomraženije, ako paket protiv očekivanja ipak nije stigao — a to se na žalost veoma često događalo. Na skladište naslanjala se zloglasna zvonara, u kojoj je carevao distinguirani Cividini. Zvonara je graničila s izlaznim logorskim vratima, iza kojih više nije bilo žice. Tako blizu, a ipak tako daleko!

S desne strane zgrade zapovjedništva stisnula se mala garaža za ustaške »samovoze« i znamenita lančara, gdje su se dan i noć kovali okovi i lanci za potrebe logora, te oštri koljački noževi i teški gvozdeni maljevi naših čuvara. Prešavši lančani u sjeveroistočnom pravcu, našli smo se u području Piccilijeve ciglane s njezinim historijskim kružnim pećima, koje su prečesto znale da gutaju živo meso nevinih žena i djece. Nedaleko kružnih peći, pokraj strojarnice, bila je sakrivena u nekom bunkeru Fuadova kemijska radionica, gdje je Fuad uz pomoć nekoliko amatera proizvodio sumpornu kiselinu, modru galicu i sapun, pekao glazure na keramičkim posudama i figurama te smišljao, kako će otrovati svu ustašku gamad u oficirskoj menaži i u zgradi zapovjedništva.

Zasićeni utiscima, vratili smo se preko »bajera«, gdje su najnesretniji logoraši, često do pojasa u vodi, kopali vlažnu ilovaču te je mijesili u cigle i crepove, na bulevar slobode«, gdje je logorski orkestar svirao Adamovu uvertiru »Si j'étais roi« i nekoliko šlagera. Logoraši su stajali i sa suzama u očima upijali u sebe davno zaboravljene zvuke kulture. Na kraju je dirigent Erih toplim tenorom otpjevao nostalgичnu Tijardovićevu »Daleko me biser mora«.

ŽIVOT TEČE DALJE

Bližimo se sredini novembra. Još je uvijek dosta toplo, tek su noći znatno hladnije. Neki dan stigao je transportom Miloje. Odredili ga Slobodanu. Našao sam ga tamo, kako izgubljen stoji u repu pred kazonom. Prikazao sam mu sva stečena iskustva i uputio ga u sve, što treba u logoru znati. Uskoro zatim zauzeo je mjesto bolničkog pisara umjesto pokojnog Ozrena.

Logor III C veoma se smanjio. Nema u njemu više od 500 zatočenika. Neki su uspjeli da se izbave u ciglanu, tako na pr. Omer i Ratko, koji su se plasirali kao perači rublja u logorskoj praonici. Tomislav je uspio da se uvuče u ekonomiju, ali je većinu odveo Maričić u Gradinu. Preostali očekuju sa strahom svoju sudbinu, no ne bez nade. Jasenovačci logoraš uvijek se nečemu nadao, ma da ga je krvavo iskustvo učilo, da bude uvijek i na svakome mjestu sumnjičav. Vjerovao je, kad ga je ironični Maričić izvlačio iz nastupa, da će ga zaista poslati u Međeđu, ili se tome bar nadao. Pa i onda, kada su mu ovijali kliještima gvozdenu žicu oko ruku, koja je razrezala kožu i zarila se duboko u meso, nadao se, da će se iznenada odnekud pojaviti deus ex machina i spasiti mu jadni život. Nadao se to više. što se takvi slučajevi ponekad zaista i dešavali. Evo, Fuada je Miško spasio u momentu, kad je već stajao pred skelom na Savi. Ruke su mu bile propisno vezane

žicom na leđima. Eno živog Fuada, pitajte ga. Sjedni u toploj kemičkoj radionici i kuha sapun.

Ja sam i dalje uživao blagodati, što je daje položaj zapovjednika bolničke nastambe, i šetao po logoru upoznavajući ljude i njihove patnje. Neki dan sreo sam Jozu, koji mi je pričao, kako sam prvi dan moga dolaska u logor trebao biti likvidiran.

Majstorović je, naime, taj dan pregledavao vrećice pristiglih logoraša, u koje su — kako sam već spomenuo — pohranjivali novac, satove i dokumente. Iz moje vrećice izvukao je krasan švicarski ručni štoper-sat, stavio ga na ruku i odbacio vrećicu na stranu, što je značilo: ovoga likvidirati. Međutim, iz vrećice je ispala slika moje Dorice, koja se u svojoj kariranoj haljinici slatko i zavodljivo smiješila.

— Vidi lijepog djeteta — opazi Majstorović, podigne sliku i zagleda se u nju. Onda reče:

— Stavi kakav satić u vrećicu — i pruži je zajedno sa slikom natrag Jozi.

— Eto, tako vam je kéerčica spasila život — završi Jozo.

Što nije bilo danas, moglo bi biti sutra — pomislim s gorčinom.

Za vrijeme razgovora nastade u našoj blizini tučnjava. Dva logoraša skočila su na ćik od cigarete, što sam ga odbacio. Obojica su položila ruku na ćik i posvađala se oko prioritnog prava na nj. Ni jedan nije htio popustiti, i tako je došlo do tučnjave.

U Jozi se probudio ustaša, koji je pozvan da održava red u logoru, pa se zaletio batinom na klupko, što se valjalo na zemlji. Batina je pomogla i rastavila borce. Jednoga sam od njih prepo-

znao. Vidio sam ga pred nekoliko godina u Osijeku, gdje sam tada bio na vojnoj vježbi u diviziji. Dolazio je onamo vrlo često k blagajniku. Bio je to vojni liferant mesa, višestruki milijunaš Krakauer. Ali tada je bio težak znatno iznad stotinu kilograma, bio je obučen pomodnom elegancijom, a na gojaznom mu trbuhu blistao zlatni lanac od sata. Pušio je mirisave cigare. Sada je bio mršav, prljav i posve poderan. Od trbuha nije se vidjelo ni traga, a lice mu je bilo skoro posve sivo. Služio je u ekonomiji kao kočijaš.

U logoru hara pjegavac. Svaki dan dolazi u ambulantu po deset bolesnika, što su zaraženi tom opakom bolešću. Bolnica može da primi samo manji dio bolesnika, onih najslabijih. Jače upućuje na »kućnu« njegu u barake. Obje bolnice su već krcate, nema u njima mjesta ni za disanje. »Otmjena« bolnica I. ne razlikuje se više mnogo od bolnice II. Iz nje su izbačeni veći dio kreveta i ugrađeni boksovi. Ispražnjena je i bolnička nastamba u bolnici II. i uređena kao bolnica ITI. Liječnici i bolničari protjerani su u stambene barake k Slobodanu. Moja funkcija zapovjednika bolničke nastambe splasnula je na službu običnog redara barake. Mnogi ne dolaze ni blizu ambulanti, nego nastoje bolest preboljeti na nogama. Nekima to čak i uspijeva. Eto, Selja je prebolio pjegavac u šumi. Bit će da je bio lakši slučaj i snažno srce u bolesnika. Mnogima ne izdrži srce silne temperature, i liječnici svako jutro odlaze u barake da konstatiraju smrt nekolicine logoraša, što su se tokom noći preselili u bolji svijet. Iz logora III C ne dolazi nitko u bolnicu; tamo ne zalaze ni liječnici, već samo grobari. Oni svaki dan izvlače odo-nud na nosilima pet, šest, deset, čak i petnaest

leševa te ih odnose u Gradinu u iskopanu rupu, koju će zatim prečiti vapnenim mlijekom i zatrpati zemljom. U kartoteci upravne pisarne i zapovjedništva precrtat će se samo tintom nekoliko imena uz napomenu »umro«. Sutradan opazit će se u brojnom stanju, koliko ima manje Židova, »četnika« i Hrvata. U brojnom stanju figuriraju svi Srbi kao »četnici«, bez obzira na to, što je tih bilo u sasvim neznatnom broju.

Zapovjedništvo ne će ni da čuje o pjegavcu. Ono ne želi da ima zarazu pjegavca u logoru, o kome svijet sada, nakon posjeta »internacionalne komisije«, zna samo lijepe stvari. Zar da se dobar renome logora u Jasenovcu kompromitira prostakim pjegavcem, koji hara, zna se, samo u opkoljenom Lenjingradu i u logorima neprijateljske vojske, »koja se povlači u paničnom bijegu na svim linijama«. Treba istinu kamuflirati, treba pjegavac okrstiti manje alarmantnim imenom, recimo gripom, gripom sui generis, »logorskom gripom«. Tako i glase raporti bolničkog pisara, koji se mora svako jutro poslati u zapovjedništvo.

I Marko je obolio. Već se nekoliko dana tuži na groznicu i glavobolju. Jučer ga je pregledao liječnik-pravnik; imao je preko 40 Celsiusa i dobio tri aspirina: jedan ujutro, drugi u podne, treći poslije večere. Danas nije pošao na rad, ostao je ležeći u baraci u bunilu. Jedva smo pronašli uski prostor na podu bolnice II. Skuhao sam mu čaj, zasladio ga saharinom i nacijsedio malo limunova soka. Pio ga je rado i tvrdio, da je to »dingač« iz Kolićeva podruma u Zagrebu; on ga je sam kupio. Iza toga tražio je cigaretu, no nije ju mogao popušiti. Poslije dva-tri dima ispala mu je iz prstiju, i nije je više tražio. Govorio je neprestano,

ali dosta tiho i nerazgovijetno, prekidan čestim navalama kašlja. Pripovijedao je nešto o El Green i Velasquezu.

I naše skrovište u obrtnom domu pretvoreno je u bolnicu. Hugo je tamo ležao na svojoj klupi, pokriven jastucima. Lice mu je plamtjelo, no bio je pri svijesti. Oko njega su se motali, natječući se u revnosti, mali König i pisar Ruda. Altarac je sjedio na svome starom mjestu kod prozora, za malenim stolom, učvrstio na oko lupu i marljivo čeprkao po ustaškim satovima, što ih je valjalo popraviti.

Alija je stradao pored svih kolegijalnih veza, što su ga vezale s Kordićem, nasljednikom Piccilijevim, ili možda baš zato. Nije pomoglo ni svečano obećanje »referenta« u Zagrebu, dano njegovu starom amidži, koji je zbog sinovca napustio prvi put u životu rodni Ljubuški te se uputio napornim i opasnim putem do Zagreba. Nije pošao praznih ruku, u džepu je zvečalo nekoliko zlatnih turskih lira. Referent ih je nanjušio, pravilno shvatio dolazak starca, potapšao ga po desnom ramenu i ovako prozborio:

— Alija je teško zgriješio. Zakon predviđa za njegovu krivicu kaznu smrti strijeljanjem, ali ja ga ne ću predati prijekom sudu, već ću ga poslati na godinu dana zatočen ja u Jasenovac, tek forme radi. Čim on ode u Jasenovac, vi, stari, podnesite molbu »poglavniku« za pomilovanje. Molbu pošaljite meni, a moja je stvar, da se povoljno riješi. Mogu vas uvjeriti —■ reče referent smiješeći se — da Alija ne će u logoru proboraviti ni tri mjeseca.

Pružio je amidži prijateljski ruku i čvrsto je stisnuo. Zatim je amidža njemu stisnuo ruku i utisnuo u dlan četiri turske lire. Referent se u znak

sporazuma opet nasmiješio i otpratio starca amidžu do vrata.

■ — Sve je u redu, ne brinite se.

Alija je bio sretan, kad mi je pokazivao pismo, u kojem je sve to pisalo, a koje je našao u vunenim čarapama, što mu ih je majka poslala u logor zajedno sa suhim hercegovačkim smokvama.

Referent je imao pravo. Prošlo je jedva mjesec dana, kad je Alaga potražio Aliju jedne sumorne i kišne večeri u potkrovlju upravne pisarne i odveo u zvonaru.

Sutradan ujutro vezao mu je agent Mario ruke i odveo skelom na drugu obalu Save. Mario je nosio pušku, uživao je Matkovićevo povjerenje, jer je bio zakleti ustaša, a došao ovamo samo da ispašta neku neznatnu disciplinsku grijesku. Tko od nas nije bez grješaka! Nama se, međutim, Mario prikazivao kao krvni neprijatelj ustaštva i stari socijalist, koji se samo krije u ustaškom ogrtaču. Uvijek je tražio društvo političkih kažnjnika i razvijao pred njima žučnu antifašističku kritiku, no nitko mu nije nasjeo, iako smo svi s njime bili u dobrim ličnim odnosima.

Na drugoj obali Save, na putu prema Gradini, našli su se Alija i Mario sami. Alija je molio Mariju, da mu odveže ruke i da ga pusti da pobjegne, nagovarao ga čak, da zajedno pobjegnju.

— Žao mi ga je bilo — pričao mi je kasnije Mario — ali što sam mogao učiniti? Morao sam izvršiti zapovijed, jer bih inače sam stradao. Uostalom, Alija se kukavički ponio. Plakao je i moljao je na način, koji ne dolikuje pravom skojevcu. Ukratko, ponašao se bijedno.

Nikada to Mariju ne ću oprostiti i nikada ne ću prežaliti smrt skojevca Alije, mladića, koji je to-

liko volio život, a nije dočekaio ni grupničku lirinu u logoru.

I pitani se, kako se Mario ponašao, kad je, ka snije, morao gledati u puščanu cijev u partizan skini rukama.

U cm MIZI: VRUĆICE

Jednoga dana prenijeli su i Huga na nosilima u bolnicu I. Silno je oslabio. Jedva je mogao govoriti, često je gubio svijest. Tresao se od zime, a groznica ga nemilosrdno klala.

Marko je prebolio krizu, koja kod njega nije bila naročito teška. Vremenom sam ga preselio na krevet, kuhao mu čaj i kompot od jabuka, hranio mu srce injekcijama raznih preparata digitalisa. Za vrijeme krize nije gubio svijest, ali je stalno buncao i vodio nepovezane razgovore. Jednom mi je poklonio remen, što ga je kupio od nekog bolesnika za pet cigareta, drugi put je kupio tubu glicerina za svega jednu cigaretu. Uopće, u bolesti je pokazivao trgovačke sposobnosti, koje inače u životu nije imao. Bio je to vjerojatno atavizam; otac i ostali pređi bavili su se trgovinom. Sprijateljio se osobito s nekim muslimanom, koji je pušio njegove cigarete. Musliman mu je za uzvrat obećao, da će ga, kad ozdravi, povesti na put po centralnoj Bosni, kuda odlazi na inspekciju pilana i šumskih manipulacija Našičke d. d. Marko se tome putu radovao kao malo dijete i neprestano se propitkivao za detalje.

Prvi dan njegove rekonvalescence razbolio sam se ja. Ostao sam jedan dan u baraci ležeći u boksu, a sutradan nisam više mogao stajati na nogama. Živa u termometru dostigla je za jednu minutu marku od 41 Celsiusa. Odnijeli su me na no-

šilima u dezinfekciju na raskuženje i kupanje te me položili u bolnici I. na krevet do Hugova. Hugo je nevjerojatno omršavio i jedva je šaptom govorio. Učinilo mi se, da ne će dugo živjeti.

U ruci sam držao Doričinu sliku u jasenovu okviru i zamolio bolničara Sada, da je objesi iznad kreveta. Hugo mi je zatim ponudio čašicu prave crne kave, koju je dobio u paketu. Bila je izvrsna. Još joj sada osjećam okus na nepcu. Cigaretu, što sam je s mukom zapalio, nisam mogao pušiti. Gadila mi se. Isto mi se gadilo i jelo; osjećao sam samo neutaživu žeđ za alkoholom, za koncentriranim alkoholom, a toga nije bilo. Sjećam se još, da mi je Sado nešto gurao u usta i da je glasno govorio. Nisam razumio sadržaj.

Izgubio sam svijest i skoro posve bez svijesti ležao 14 dana u groznici, koja se konstantno kretala između 40 i 41 stupnja Celsiusa. Sjećam se — za vrijeme jednoga kratkog svijesnoga stanja — da su mi stavili na krevet ovelik paket od kuće te da su ga otvorili i pokazivali mi sadržaj. Sjećam se, da je i Marko bio prisutan, slab i posve žut u licu. Sjećam se, da sam mu poklonio cijeli paket pa opet zapao u ponor nesvjestice i carstvo bunila. Sjećam se, kao kroz kakvu gustu i tešku maglu, da me je netko naporno dizao s kreveta, da su me prali hladnom vodom, od koje mi se koža ježila. Sjećam se još, da je Špicer prilikom jedne vizite rekao Sadu:

- — Ovome nema spasa!

I sjećam se bolnih injekcija, što mi ih je Sado darežljivo dijelio. Konačno, probudio sam se jednoga praskozorja, koje je virilo kroz malene prozore bolnice. Probudio me je intenzivan cvrkut vrabaca s krova barake i teške boli u krsti ma. Le-

žao sam na gumenom kotaču, kao što je onaj za spašavanje brodolomaca; leđa i stražnjica bili su posuti vlažnim ranama od ležanja, krevet mokar i smrdljiv.

U početku se nisam snašao. Bolnica je još spavala. Ležao sam u drugom krevetu na suprotnoj strani barake. Huga nije bilo kraj mene. Htio sam se okrenuti na bok, krsta su me užasno boljela. Nije išlo. Ruka mi je bila žuta i mršava kao u kostura, nisam je u prvi mah mogao podići do lica. Tek je drugi pokušaj uspio. Lice bilo je pokriveno gustom bradom, koja me je pekla. Najednom me spopade želja da zapušim.

— Sado! — dahnem. — Bolničar!

Nitko se nije odazvao, samo je s drugog kraja bolnice dopiralo teško, prigušeno stenjanje. • Najednom me stegne imperativna nužda, i ja se mašim za noćnim sudom, što se nalazio ispod kreveta. S najvećim naprezanjem uspio sam da sjednem u krevetu i da spustim noge, no bilo je prekasno. Nisam bio kadar da zadržim bujicu vode, što je nezadrživo potekla iz mojih izmučenih crijeva. Istodobno me je iznenadna slabost i omaglica u glavi srušila na pod, odakle više nisam mogao ustati. Uspjelo mi je samo da povučem pokrivač s kreveta i da se njime pokrijem, jer je zrak u baraci bio veoma hladan.

U tom položaju, na prljavom, popljuvanom podu, pokraj prevaljenog noćnog suda, mučen ostrim kolovima decubitusa, jedva sam dočekao dolazak bolničara, koji su mi presvukli krevet, oprali moje jadno, ranjavo tijelo, što su ga ligamenti jedva držali na okupu, i položili me ponovo na gumenu jastuk u krevetu.

Sado me je zagrlio i smijući se pružio mi zapaljenu cigaretu.

— Dobar si, junače. Jučer ti je naglo pala temperatura, i činilo se, da ne ćeš taj teret podnijeti. Ali sad je već dobro. Samo da nam se riješiti proljeva! Šta već nisam pokušao, da ti saspem u kljun! Triput smo te premiještali te mijenjali čitavu posteljinu i slamarice. Sve si zagadio i promočio kao prava autentična svinja. Sad si rekonvalescent. Sada treba samo žderati, da nadoknađiš izgubljene kile. Izgubio si ih najmanje dva deset. Dobio si od kuće dva paketa, stavio sam ili u korpu, evo, tu pod krevet.

Pokazao mi je košaru punu kolača, krušaka, jabuka, cigareta, ovomaltina. Ništa me nije privlačilo. Komadić kolača, što mi ga je stavio u usta, nisam mogao pojesti, ispljunuo sam ga. Da mi je alkohola, konjaka i čaša hladne sode. I prijesna kisela kupusa!

Po podne su me posjetili Brana i Paor. Zaplakali su, kad su vidjeli moje bradate tjelesne ostatke na čisto presvučenom krevetu. Brana se sagnuo i poljubio me u čelo. Od toga dana dolazio je svaki dan, i ja sam ga uvijek s napregnutim nestrpljenjem očekivao i bio nesretan, ako je došao koju minutu kasnije no obično.

Predvečer istoga dana dopremili su i Pavela na nosilima i položili ga u krevet do mojega. Bio je u jadnome stanju, skoro posve u nesvijesti, preboljevaio je krizu. Gledao sam na njemu tok te strašne i razorne bolesti. Gledao sam, kako mu vrućica oduzima snagu, kako njegovo snažno sportsko tijelo slabi i propada, kako mu se smučuje mozak. Slušao sam njegovo buncanje i vizionarne sne, u kojima se nevino prolivena krv drugova iz logora miješala sa slikama njegove prve ljubavi prema ženi. Za 24 sata nije više bio u fizičkoj mo-

gućnosti da stoji na nogama, posve je otupio i vršio svoje fiziološke funkcije u krevet kao neodgovorna životinja, uz paklene psovke preopterećenih bolničara.

Gladio sam ga po kosi, plakao, držao njegovu vlažnii vrelu ruku u svojoj.

U početku mi se gadilo svako jelo, a proljev je bio uza sve nastojanje i očaj Sadov, nezajajljiv. Konačno, jednom drastičnom infiltracijom cijele litre tople vode ispod kože, prestao je proljev u svojoj klasičnoj logorskoj formi, i ja sam počeo jesti, pogotovo kad je i Pavel ušao u stadij rekonvalescenta.

Kao posljedica pjegavca pojavila se avitaminoza, teškoće na slušnim organima, slabost pamćenja, zaboravnost i bolna izraslina ispod desnog uha — parotitis epidemica, koja se počela gnijiti i morala kasnije biti operirana. Te posljedice pojavljivale su se paralelno kod Pavela i kod mene. Mene su osim toga boljele noge, a potpuna fizička klonulost nije mi ni daljnjih 14 dana dozvolila da se osovim na noge. Bol u nogama, kojima su prolazili trnci, bila je intenzivna i konstantna; poput zubobolje. Nije mi dozvoljavala da spavam noću. A noći su bile duge, beskrajne.

Tek 5—6 dana nakon moga svi jasnog buđenja u praskozorje sivoga jasenovačkog novembarskog dana opazio sam uz naprezanje zamrle memorije, da je čudno, što mi ne dolazi Marko, koji je po mome računu već odavno morao biti zdrav, jer je za vrijeme moje 14-dnevne krize već bio na nogama i stajao tu, kraj moga kreveta. Zašto, dakle, ne dolazi?

Zamolio sam bolničara, da ga potraži u baraci V. Bolničar se vratio s izvještajem, da u toj baraci

nitko ne poznaje Marka. Nastavio sam traganjem. Iz obrtne grupe javili su, da se Marko nije javio na posao od momenta, kad je otišao u bolnicu. U ostalim ga barakama nema, niti ga tko tamo poznaje. Iz bolnice je otpušten s poštedom od 15 dana. Od toga doba nije više navraćao u bolnicu. Tek mi je Milan, zamjeniks logornika u upravnoj pisarni, objasnio misteriozni nestanak Markov:

Par dana, pošto je otpušten iz bolnice, sjetio se netko iz zapovjedništva, da pokupi po stambenim barakama pošteditare, sye rekonvalescente i lakše bolesnike, što su po logorskom redu imali pravo da tamo leže, i da ih pošalje koljačima u Gradinu, koji su već nekoliko dana nezaposleni zijevali od dosade. Tamo je svršio Marko i Milanov stari otac — pod udarcima malja.

Ukočio sam se od užasa i nabujale mržnje, koja je zaustavila suze, što sam ih trebao proliti nad bijednom sudbinom najmilijeg prijatelja, s kojim sam nekada po cijele noći znao razgovarati o Goyi, Voltaireu, Beethovenu i Tolstoju, koji nikada nije nikome ni u mislima napakostio i koji je zazirao od svake sile, što bi sputavala duh ili tijelo.

Stisnuo sam nemoćno pesnice. On je morao stupati krvavim tragom stotine hiljada svojih prethodnika i sapet gledati po posljednji put Savu, što je zapljuskivala skelu smrti. Kakve li su mu se misli rojile po glavi, šta li je osjećao taj prefinjeni estet na putu u Gradinu?

Ah, kako je teško nemoćan ležati u smradu bolnice koncentracionog logora u Jasenovcu! Kako je neizrecivo teško šutjeti i u sebi skandirati svečanu zakletvu osvete! Kako je teško gledati lice ustaškog oficira na obilasku po bolnici, a ne pljunuli mu u lice!

Kako je teško shvatiti infernalni cinizam tili zvijeri u ljudskoj koži, koje istovremeno liječe teške bolesnike i ubijaju one, što su ozdravili njihovim znanjem i dozvolom! Kako je teško ostati čovjek, ne pretvoriti se u zvijer!

Hugo je bio bolje sreće. Njemu je stigao otpust iz logora, dok je još kao teški rekonvalescent ležao u bolnici. Skupio je svu snagu volje i ustao iz kreveta, prije no što sam se prenuo iz teške le-targije.

Pavel i ja oporavljali smo se polako. Uskoro je, međutim, postalo u bolnici sasvim neudobno. Doneseni su kao pacijenti neki kažnjeni ustaše i ustaški agenti. »Izvidnici« — po ustaškoj terminologiji. Oni su bolnički red obrnuli na glavu. Uopće su davali ton logoru onako, kako su im to njihovi nekažnjeni istomišljenici zapovijedali. Tih dana počeo se uvoditi na prilično vulgaran način antisemitski kurs. To je bio razlog, da je Pavel pobjegao prije vremena iz bolnice i odležao još nekoliko dana u potkrovlju zgrade upravne pisarne.

Najgori među ovom bandom bio je neki Stipe, navodno kažnjeni ustaša, mezimac Matkovićev, koji je svojom teškom batinom raskolio mnoge glave na nasipu. Evo, i tu u bolnici, dok je ležao u smrtonosnom trbušnom tifusu, izmrcvario je nožem jednog bolničara, koji nije dovoljno brzo donio noćni sud pred njegovu ustašku cijev, a batinom je istukao dežurnog liječnika, koji se kao Židov usudio nasmijati nekoj šali, što ju je izvalio Mario. Cijela je bolnica drhtala od nestrpljive želje, da mu čuje samrtni hropac. Bio je teško bolestan, ali je ipak ozdravio.

Pored mene ležao je mlađ čovjek, imenom Trstenjak, i borio se već preko mjesec dana u vrućici

tuberkuloze. Po cijeli dan i po cijelu noć nerazgovijetno je buncao. Bio je žilav, nije napuštao borbu. Posljednje noći moga ležanja u bolnici 1. umirio se i nakon dulje stanke počeo je govoriti jasnim, razgovijetnim glasom:

— Halo, halo! Ovdje radio Zagreb. Građani Zagreba, govori Yam predstavnik Komunističke partije Hrvatske. Ustaški je režim pao, vlast u Zagrebu preuzela je Komunistička partija. Pavelić i njegovi ustaše nalaze se pod jakom stražom u zatvorima. Neka se nitko ne boji, i neka svi mirno nastave svoj posao: radnici u tvornicama, trgovci u trgovinama, činovnici u uredima. Ukida se naredba zamračivanja i policijski sat. Građani, rasvijetlite svoje stanove i ulice, proslavite dan oslobođenja!

Stipe ga nije čuo, spavao je, davljen gluhom groznicom.

Glas pored mene nastavljao je manje razgovijetno:

— Halo, halo! Ovdje radio Zagreb. Neka se nitko ne boji, nikome se ne će ništa dogoditi...

PJEGAV AC ILI KUĆA UŽASA U GRADINI

Prenijeli su me u bolnicu III. Tu sam ležao odmah do vrata, kraj mene dr. Bruno Klagsbrunn, emigrant iz Beča, i dr. Franjo Lendler, liječnik iz nekoga bogatog srijemskog sela. I ova prostorija bila je krcata bolesnicima, koji su danomice umirali, ali ii njoj nije bilo ustaških agenata i ostalih privilegiranih lica, što su terorizirali teško bolesne logoraše.

Ja sam bio rekonvalescent s ogromnom gnojnom izraslinom ispod desnog uha, koja nikako nije htjela da smekša, i s bolnim nogama, koje nisu htjele da nose moje izmučeno i mršavo tijelo. Bio sam kao uzet i s najvećim naporom poduzimao sam kratke, ali česte ekskurzije do kible. Noću nisam mogao dugo zaspati zbog bolova u nogama pa sam često cijele noći slušao huk vjetra i rominjanje snijega, koji je vani padao u krupnim pahuljicama, pjevanje ustaša na straži, daleko gruvanje topova, koje je intenzivno trajalo već nekoliko dana, i s napregnutom pažnjom očekivao, kad će na obližnjoj pruži početi da se kotrljaju točkovi žel jezničkog vlaka. Kad bi prošla kompozicija, slušao sam još dugo njezin sirenski štropot, što se sve više i više udaljavao, dok se nije gotovo sasvim izgubio. I onda sam čuo, zahvaljujući akustičnosti uspravane i snijegom pokrite zemlje, prigušeni i daleki zvižduk lokomotive, koja je stigla u Novsku. Kako sam je čeznutljivo pratio na putu

između Jasenovca i Novske! Kolodvor u Novskoj iskrcavao je u mojoj mašti u metropolitanskom sjaju, raskošno osvijetljen hiljadama žarulja, sav u vrevi kozmopolitskih putnika te kolodvorskog i željezničkog osoblja.

Katkada moje napregnuto čekanje nije bilo završeno očekivanim štopotom vlaka i udaranjem vagona o pufere. Često sam uznemiren čekaao uzalud do jutra; vlak nije prošao. Znači, naši su opet negdje pokidali prugu. Srce mi je tada tuklo od radosti, iako je prekid saobraćaja značio nedolazak paketa, bez kojih se nije dalo živjeti, a još manje ozdraviti.

Jeo sam neobično mnogo. Nikada mi nije bilo dosta. Trebalo je nadoknaditi mast, što ju je vrućica u cijelosti iscrpla, i regenerirati mišićna tkiva, što su posve klonula.

Bruno je teško bolovao, no konzilij liječnika nije mogao utvrditi od čega. I on često nije mogao spavati, pa smo u razgovoru provodili ponekad čitave noći. Zabavljao me obično pripovijestima iz svoje bogate liječničke prakse. Bile su to priče tako interesantne i tako pune nepatvorene ljubavi za ljude, da sam se često sjećao~Axel Munthea i njegovih pripovijesti o patnjama ljudi i životinja u knjizi »San Michele«. Bilo je upravo sablasno slušati te emanacije liječničke humanosti u podivlja-loj okolini, u kojoj smo živjeli. Naročito mi se usjekla u sjećanje pripovijest o nekoj grbavoj ženici, skoro posve infantilnoj, kojoj je asistirao kod poroda. Dijete je morao isjeći i izvući iz mater-nice, da bi spasio majku. Radio je cijele noći krvavih ruku do lakata, no uzalud. Majka je umrla pod narkozom. Koliko li je Bruno morao patiti, što mu požrtvovnim radom nije uspjelo spasti bar

jedan život! Koliko je morao podnijeti krivih pogleda muža i ostale rodbine, koji su možda vjerovali, da je on kriv smrti majke i djeteta ■ Ja sam ga učio hrvatski i tumačio mu interesantne običaje naroda naše mnogobrojne jugoslavenske i balkanske porodice. Slušao je pažljivo i bio dobar učenik.

Franjo, srijemski bonvivan atletske građe, bio je uvijek dobre volje i vječno optimistički raspoložen. Bio je neobično popularan među srijemskim seljacima, koji su ga u karavanama posjećivali i redovito mu donosili đakonija iz svojih paketa: kulena, srijemskih kobasica, slanine i bijela kruha. Sve je on to s nama bratski dijelio. Katkada nam je u mekanom baritonu u falsettu pjevao Schubertove melodije.

Bilo je to u srijedu, noću, peti dan njegova obojenja. Njegovo krupno tijelo ležalo je posve nepomično; morala su ga četvorica nositi na kiblu. Popodne je izgubio svijest i počeo buncati na madžarskom jeziku. Oko dva sata noću probudi me njegov glas:

— Milko, slušajte. Upravo mi je opala groznica. Ja sam od danas rekonvalescent. Zamislite, nakon svega pet dana! Velim vam ozbiljno, da ću već u nedjelju biti na nogama i na dužnosti u bolnici II., a vi ležite ovdje već mjesec dana, i trebat će vam još najmanje 14 dana, da biste mogli početi da radite.

Sjedio je u krevetu i sav se sjao od zadovoljstva i životne radosti. Još mi je pun sat iza toga pričao razne vesele anegdote iz svoga života.

Sutradan ujutro ležao je bez svijesti i disao teško. Dovukao se Špicer, koga je također tresla groznica, i koji je ležao u ambulanti u prvom sta-

di ju trbušnog tifusa. Vrtio je glavom. Franjo je dolazio s vremena na vrijeme k svijesti i tužio se na silne boli u nogama. Bile su mu jako otečene — tromboza. Popodne je urlao od boli, i Spicer mu je, tresući se u groznici, prorezao žile na nogama, da bi mu ublažio boli. Predvečer je izdahnuo u najtežim mukama.

Dani su prolazili polako, gušeni smradom od kible i noćnih posuda, što su po cijeli dan i noć zvečale u koštunjavim rukama bolesnika. Zrak bolnice bio je konstantno ustalasan ječanjem bolesnika i prigušenim kašljem umirućih. U žagoru bolesničke sobe vršio je svoju dužnost energično, vješto i ponešto surovo logoraš Mirko, kažnjeni ustaša, onaj isti, koga smo upoznali na početku knjige, na čelu čistačke kolone, što je bjesomučno vitlao po logoru s bičem u ruci. Da, taj isti Mirko bio je sada vanredno okretan bolničar, koji nam je svako jutro mjerio temperaturu, dodavao noćne posude, vodio nemoćne na kiblu i prao bolesnike. Radio je sve to doduše sa superiornim gađenjem i katkada s reskom kletvom, ali vješto i na zadovoljstvo svih. Židovima je sočno psovao majku židovsku, ali im nije odbio nikakvu želju te ih služio jednako revno kao i najčistiju braću po rasi. Kakav je to preokret nastao kod Mirka?

Jednog dana legao je i on u krevet. Pjegavac? Zaklao ga je za četiri dana. Imao je neobično slabo srce. Zapovjedništvo je posumnjalo, da su ga naši liječnici otrovali iz osvete. Naredili su obdukciju leša, koju je izvršio kirurg ustaške bolnice na improviziranom stolu pred ambulantom. Naravno, tragovi trovanja nisu se našli, nego samo potpuno defektno srce, koje su izvadili i stavili u špirit.

I Nekoliko dana pred Božić prestali su vlakovi da saobraćaju na velikom komadu pruge ispred Jasenovca, tako da ni očekivani božićni paketi od kuće nisu stigli. Kakav će to biti žalostan Božić!

Na Badnjak, pošto mi je Špicer, koji je ležao s temperaturom od preko 40 stupnjeva Celsiusa, tupim skalpelom rasjekao zaušnjak, pošao sam glavinjajući u dezinsekciju da raskužim stvari i da se okupam za Božić. Dezinsekcija se nalazi na sjevernom dijelu obrtnog doma, samo nekoliko koraka udaljena od logora III C, koji je bio sav pokriven snježnim pokrovom. Logorski krug ležao je sasvim pust, a malen dio preostalih logoraša, njih oko stotinu, zavukao se pod strehu, koju su zavjesili šarenim seljačkim gunjevima, da se kako tako očuvaju od snježnih smetova i vjetra, što je puhao ledenim dahom. Nad ulaznim vratima visjela je bijela tabla s natpisom PJEKAVAC u krupnim, crvenim slovima. Pred vratima stražar s puškom i bombama. Oko logora trostruka bodljikava žica i drvene stražarnice s reflektorima. Isti dekor kao i prilikom mog dolaska ti taj logor, samo pokriven snježnim pokrovom i bez živih ljudi.

Karantena za ljude inficirane pjegavcem. Karantena, u koju ne smije nitko ući i iz koje ne smije nitko izaći. Bio je to pakleni pronalazak Matkovića. Objesio je tablu s naslovom PJEKAVAC početkom decembra, kad je u logoru bilo još svega dvije stotine logoraša. Zašto ih nije poklao po starom svom i najefikasnijem receptu? Zar mu to nije bilo dovoljno okrutno? Zar je htio sebi i svojoj braći u zločinima zasladiti Božić naročitim emocijama? Ili je možda došao nalog iz Za-

greba, da treba prestati s masovnim pokoljem jer je glas o tome dopro čak do neutralne Švicarske i Švedske i ostavio za sobom neugodan rep smrada? Bilo kako mu drago, tek početkom decembra 1942. prestalo je masovno ubijanje i klanje u Gradini, i sve su se likvidacije vršile tajno i pojedinačno.

Logoraši logora III C nisu dobivali hrane; Matković ih je osudio na smrt od gladi, a obećao onima, koji bi se usudili da osuđenicima doture koricu kruha, metak iz Maričićeva pištolja. Naravno, ta prijetnja nije zastrašila sve, i mnogo je hljebova iz pekare bilo na čaroban način prebačeno preko žice, ali to se moglo učiniti samo izuzetno. Normalno, ljudi su umirali od gladi, ali polagano. Prepolagano za Matkovićev apetit. Za kojih dvadeset dana pomrla je samo polovica, a ostala još čitava stotina.

Matković je bjesnio. Nisu mu dali spavati".

— Šta misle zapravo ti kosturi!

U dezinfekciji sastao sam se kod korita, u kome sam se kupao, s Krakauerom, bogatim osječkim vojnim liferantom mesa. Bio je gol i prao je nad koritom svoje žuto, oronulo tijelo. Nekada masni trbuh nestao je, a ostala samo koža, koja mu je mrtvo, mlohavo visjela do koljena. Prebacio ju je preko lijeve ruke. da bi desnom mogao oprati donji dio tijela.

U glavi mi se vrtjelo od slabosti te od odvratnih slika ljudske bijede i deklasiranosti, što sam je sreo na kratkom putu od bolnice dovdje i kojih se slika sigurno više nikada ne ću riješiti.

Obukao sam se i dohvatio štap, u namjeri da se vratim u bolnicu, kada mi je uzrujano prišao >:bademajster« Božo i šapnuo:

; — Idite u logorski pisoar iza dezinfekcije, pričinjaite se, kao da vršite nuđu, i pogledajte krišom nalijevo u logor III C. Samo pazite, da vas ne opazi straža.

Morao sam se uhvatiti rukom za smradni, amonijakom izgrizeni oluk pisoara, da se ne srušim. Pozlilo mi je od prizpra, koji mi se ukazao nedaleko od žice logora III C.

Na snijegu sjedila su tri ljudska kostura i noževima kidali meso s gole lešine svoga mrtvog druga. Komade mesa trpali su neobično lakomo u usta i žvakali takvom brzinom, te sam čuo, kako im škljocaju zubi. Jedan je podigao nogu lešine i s nje strugao nožićem mršavo mišićje.

Jedva sam se vratio u dezinfekciju. Dugo je trebalo, dok sam se umirio. Zapao sam u histerični plač i jecanje, koje nisam mogao zaustaviti ni stisnutom šakom, što sam je gurao u usta. Božo me je mirio i sam tiho plakao. U dezinfekciji nije bilo na sreću nikoga. Tek nakon pola sata uspio sam da se saberem i da zapalim cigaretu. Ponovo sam izašao i otišao do pisoara.

S druge strane žice nije bilo više nikoga; ležale su u hrpi samo oglodane kosti i odrezana bradata, siva glava pokojnika. Nju nisu pojeli.

Bio je to prvi Badnjak bez mirisa oprženih borovih iglica, bez kolača i riblje čorbe, bez darova. Kod kuće je Dorica sigurno okitila bor šarenim staklenim ukrasima i pozlaćenim orasima, pred koji je mama stavila kakvu slikovnicu, igračku, možda čak i lutku. Darovi sigurno nisu bili tako bogati kao obično, jer ratno je stanje, a mamica mora osim toga sama da zarađuje. Tata je u logoru, pa se i njemu mora redovno slati, da bi preživio, te da bi slijedećih Badnjaka i on mogao pri-

sustvovati tome najljepšem danu u Doričinoj godini.

Ležao sam ukočen od užasa u hladnoj baraci, u mraku, uz panični hropac umirućih, opkoljen stravom jasenovačke noći, kroz koju su odjekivali hici iz ustaških pušaka u slavu rođenja otkupitelja naših, dakle i njihovih grijeha. U demonском kolopletu tili suprotnih božićnih slika stajale su u pozadini lakome oči trojice logoraša, što su danas popodne, pomahnitali od gladi, jeli svojega mrtvog druga, i od kojih sam jednoga prepoznao. Nikakvom snagom volje nisam uspio da odagnam te oči iz božićnog raspoloženja mira i radosti, što ga je moj mozak nastojao dočarati. Uvukle su mi se te nemirne oči i u san, koji je pred jutro uspio da mi zaklopi oči.

Na drugi dan Božića skinuta je ploča s logora III C. Logoraši, njih oko stotinu, odvedeni su skelom preko Save i hermetički zazidani u neku novu, još neobijeljenu kuću.

Još dugo iza toga slikala mi je užasom zaražena mašta u snu paklenske događaje, što su se neminovno odigravali u prostorijama te kuće, u koju su zatvoreni ljudi određeni da se međusobno pojeduju. Među njima bio je i žandarmerijski kapetan Munjin, nekadašnji grupnik s nasipa, i bestijalni Stipe, kome smo svi u bolnici I. priželjkivali smrt, a kome su ustaše, evo, dostojno plaćali za učinjene vučje usluge. Tko li je posljednji od njih poginuo od gladi, žeđi i nestašice zraka? Da li je to bio uhranjeni Stipe? Ili su ga možda ipak od gladi podivljali logoraši logora III C živoga rastrgali već prvoga dana zajedničkog života? Čvrsto vjerujem u ovu drugu mogućnost.

I danas još, kad me očajni krik iz vlastitoga grla probudi iz teškog sna o kući užasa u malome bosanskom selu Gradini, beskrajno žalim, što nemam Goyine igle pa da za buduća pokoljenja urežem u bakrenu ploču scene ludila, što su se tamo odigravale po želji bestijalnog zločinca Matkovića. Uvjeren sam, da bi moji bakropisi zasjenili užasom znamenitu mapu »Desastres de la guerra«.

TRUST MOZGOVA

Konačno sam se oporavio toliko, da sam se uz pomoć štapa mogao prilično dobro kretati po smrzutoj površini logorskih putova. Pisar obrtne grupe Ruda postao je nakon Hugova odlaska grupnik i ponudio mi svoje dotadanje mjesto pisara grupe, što sam objeručke prihvatio.

Dužnost pisara nije bila teška. Imao sam svoj stol u dvorani upravne pisarne, upravo sučelice ulaznih vrata. Na stolu kočio se karton s crveno ispisanim brojem IX. Taj rimski broj bio je službeni naziv grupe; Svako jutro u šest sati trebalo je sastaviti brojno stanje grupe na temelju izvještaja o prozivu, što ga je pola sata ranije izvršio grupnik ispred zgrade obrtnog doma u Slobodanovu naselju. Brojno stanje, specificirano u Židove, »četnike« i Hrvate, zatim u bolesnike u bolnici, umrle, pridošle i nestale, predavao sam pisaru ugjavne pisarne Zlatku, i time je moj prijednevni rad bio završen. Do ručka posjećivao sam drugove pisare za drugim stolovima (bilo je oko dvadeset grupa s najmanje jednim do dva pisara) i čitao, ako bi mi uspjelo uloviti kakvu knjigu. Dolje, na ulazu u zgradu upravne pisarne, stajao je uvijek dežurni logoraš, koji bi pisarnu smjesta obavještavao, ako bi se koji od omraženih ustaških starješina uputio prema zgradi. Knjige, katkad i novine, smjesta bi nestajale u ladicama stolova, a pisari otvorili »knjigu dnevnih prija-

vaka«, zamočili pero u tintu i uperili ga na papir, kako bi smjesta mogli zaškripati po njemu u slučaju, da se vrata otvore udarcem Piccilijeve noge, između kojih se obično p'rvi provukao Neron, glasno lajući na otrcani šešir inženjera Samuela, koji bi pri pojavi »visokih gostiju« smjesta sletio sa sjede Samuel ove glave.

— Pozor! — jeknuo bi obično Milanov glas, i svi pisari i inženjeri iz odjela crtaone skočili bi na noge i netremice očekivali oštru Piccilijevu zapovijed :

— Nastavi rad!

Popodne započinjao je rad u dva sata. Tada je započinjao i moj kružni put preko ciglane po nasisu mimo bajera do obrtne grupe, odakle sam s malom pauzom kod Slobodana i eventualno u ambulanti — gdje bih saznao sve novosti objavljene taj dan po »agenciji latrini« — krenuo natrag u pisarnu mimo pekare, električne centrale i umjetne bravarije, a te su ustanove bile moje svakodnevne neslužbene postaje.

Obilazio sam radionice obrtne grupe, koje su u glavnom bile skoncentrirane u obrtnom domu, osim ustaške praonice, koja se nalazila izvan žice, u kasarni ustaške vojnice logorske sati, kamo na žalost nisam svraćao, i košaračke i kemijske radionice, koje su se nalazile na ciglani. Dužnost mi je bila da poberem podatke o dnevnoj produkciji pojedinih radionica, da to upišem u »dnevni prijavak«, koji preko Milana odlazi svaki dan na stol zapovjednika radne službe, Piccilija, kasnije Kordića.

Najprije sam svraćao u košaračku radionicu, gdje sam se natezao s »grupnikom« Tomom, šepavim i ćoravim zloduhom radionice, koji je uvijek

bio pun optužaba protiv svojih drugova, a te bi optužbe katkada znale prijeći i interni krug te doprijeti čak do zapovjedništva, koje je ovim siromašnim đavolima u jazbini ciglane znalo podijeliti ljutih batina, često i samotovanje u zvonari. Izgrađivali se u toj radionici dragocjeni produkti: sirkove i vrbove metle i razne košare od vrbova pruća, što su ih četvorica košarača svakodnevno rezali u Košutarici. Vođa te grupe bio je obično logorski »enfant terrible« Nazif, koji je uspio u selu da izgradi dobre veze sa seljacima i donosio uvijek u logor pune džepove i njedra jaja, sira i slanine, čime je radionica popravljala svoje prosjačke obroke.

Košare od vrbova pruća bile su vrlo lukrativna roba za zapovjedništvo. Prodavali su ih skupo, a sirovina i produkcija koštala je samo nevrijednoga logoraškog znoja.

U kemijskoj radionici stajala je nova peć za pocakljivanje keramike, koju je kipar Brill izrađivao u svojoj radionici kraj umjetne bravarije. Osim toga kuhao se tamo sapun za pranje i brisanje, kaustična soda, sumporna kiselina, modra galica, laštilo za cipele pa razni drugi kemijski artikli za potrebe logora i njegovih gramzljivih vlastodržaca. Šef radionice bio je Fuad, a njegov zamjenik mladi, simpatični Ante. Stanovali su u »bunkeru« kraj radionice, koji su izabrali kao centar otpora, u slučaju da ustaše požele likvidirati logor. U njemu kovale se najsmjelije osnove o bijegu, o organiziranju ustanka, o trovanju svih ustaša, o dizanju logorskih zgrada dinamitom u zrak. U njemu su se sanjali snovi o intimnoj prošlosti i o čarobnoj budućnosti.

Preko puta kemijske radionice, u strojarnici ciglane, ordinirao je filozof Bosanac, neobično inte-

ligentan i izgrađen brijač iz Pitomače. Kod njega sam svaki dan prekidao kružni hod, da čujem njegovo zrelo promatranje političke situacije u svijetu, koju je izgrađivao na osnovu pravilno čitanih novinskih vijesti, što mu ih je krišom davao pošten i ispravan civilni majstor ciglane Wist. Prilikom tih osvježujućih prikaza Bosanac je s pažnjom brijač moje lice, dezinficirajući ga denaturiranom žestom.

Naredna etapa bila je dezinfekcija, u kojoj mi je mali König davao brojčane podatke o raskuženom broju rublja i odjeće, te o broju okupanih logoraša i ustaša.

U logorskoj praonici davao mi je brojčane podatke o primljenom i opranom rublju pisar praonice zagrebački trgovac Mirko, koji je imao vraškog posla i u stvari vodio taj delikatan dio grupe, što je imao zadatak, da bez sapuna čisto opere dnevno najmanje 600 komada crnoga logoraškog rublja. Prilikom moga posjeta tu su se obično našli Omer i Ratko, s kojima bih popužio cigaretu i maštao o skorom završetku sramotne Matkovićeve strahovlade.

U prljavoj brijačnici redovno sam rješavao šaljive, drugarske sporove između flegmatičnog desetnika Stjepana i impulzivnog šahista, inteligentnog i izgrađenog brijačkog pomoćnika Paje.

Desetnik postolari je Vujo, s manom na desnom oku, ponudio me obično s »Divkom«, zaslađenom pravim šećerom, što ga je vješto znao izmisti od ustaša, koji su mu ilegalno, bez »zahtjevnice«, potpisane po Kordiću. donosili cipele na popravak. Bio je snažan, čvrstih zubi i nemirnoga zdravog lijevog oka.

Vječito lijeni Filip i marljivi Gajbek, za koje čovjek nikada nije znao, tko je od njih šef krojačnice, a tko pomoćnik, šivali su gotovo isključivo nova civilna ili vojnička odijela • ustašama i njihovim prijateljima te vječno glačali Kordičeve hlače. Samo rijetko im je uspjelo da pokrpaju raspale hlače kojega logoraša, osim onih ustaškog i agentskog soja. Oni su u prošlosti također bili ustaški policijski agenti, osuđeni iz političkih motiva na tri i dvije godine. Vladali su se, međutim, čitavo vrijeme svoga logorovanja korektno prema ostalim logorašima i radili svoj krojački posao, iskorišćujući, naravno, svoj povlašćeni položaj ustaša, kako bi poboljšali vlastiti život u logoru.

Pošto sam saslušao izvještaj urara Izaka i, po stoti put, anamnezu njegovog želučanog čira te pošto sam izdržao bujicu riječi prijekora grupnika Rude, upućenih Azaševcu, koji je nakon likvidacije logora III C postao nadzornik reda i čistoće obrtne grupe, a koji je, iskorišćujući svoj autoritet kriminalca, cenzurirao pakete pripadnicima te grupe — pošao sam, svraćajući Slobodanu, Eđi u pekaru i Franceku u električnu centralu, natrag u upravnu pisarnu, da upišem primljene izvještaje u »knjigu prijavaka«, a time je moje službeno popodne bilo završeno.

Upravna pisarna nazivala se u logorskom žargonu »trustom mozgova«. Bila je to velika dvorana, duga kojih 35, široka 10 metara. Istočni, manji dio bio je zakrčen risaćim stolovima, na kojima je oko dvadeset inženjera svih mogućih strika risalo megalomanske građevinske i tehničke nacрте za Piccilića. Bilo je tu generalnih planova industrijskog kombinata Jasenovac i bezbrojnih detaljnih nacрта zgrada, mostova, parkova, brodova, koji plove

Savom, industrija, pristaništa. Ovo odjeljenje vječito je radilo, često i noću, i bilo je najmilije utočište Piccilijevo, kamo je znao dolaziti čak i u pijanom stanju.

Ulazilo se u dvoranu na dva ulaza. Odmah kod prvog ulaza bio je stol logornika Wienera s telefonom. Pored njega stol njegovog zamjenika Milana. Dalje u širini stolić i pisaci stroj pisarničkog daktilografa Pavela i stol pisara Zlatka. Uzduž zidova s lijeve i s desne strane protezali se stolovi montaže, obrtne grupe, ekonomije, lančare, građevine, automehanike pa drugih grupa i grupica. U sredini bio je stol logorskog kompozitora Švabe, koji je po cijeli dan ispunjavao notni papir instrumentirajući partiture za logorski orkestar.

U dvorani bilo je uvijek živo. Zamišljena je bila kao termitnjak, dakle kao jedno složeno biće, TI kojem pojedine radne grupe rade, poput centara u mozgu, po zapovijedi jedne centralne volje. U konkretnom slučaju ta centralna volja trebala je biti zapovjedništvo, koje svoju funkciju prenosi na Wienera. Taj bi trebao samo pritisnuti na tastaturu, odnosno na pojedine stolove u dvorani upravne pisarne, a oni bi trebali odmah reagirati u pravcu centralne volje. U stvari, u upravnoj pisarni nije se radilo ništa, jer je privredni kombinat Jasenovac postojao samo na megalomanskim Piccilijevim planovima, dok je logor bio obična kaznionica, zatvor, kojim su upravljali ustaški nadzornici rada, a komplicirana upravna aparatura čitala je knjige u toploj upravnoj pisarni. Zimi je ta prostorija, pored pekare i stolarije, bila jedino toplo utočište, a koristili su ga svi, kojima bi se za to pružila prilika.

Knjiga, koje su cirkulirale u upravnoj pisarni, bilo je malo: »Narodni lekar« Vase Pelagića, »Renee

Mauperin« braće Goncôurt, »Thais« Anatola Francea, Sueove »Tajne Parisa«, Shawove »Kuće gdje. Waren« i još nekoliko njemačkih kriminalnih romana. Te su se stvari čitale uvijek »da capo ad fine«. Najviše diskusije izazivao je Pelagić sa receptima iz »Narodnog lekara« o liječenju raznih bolesti devinim dlakama, noktom novorođenčeta, istucanom slonovom kosti, ptičjim ekskrementima i t. d. i t. d. Najmarljiviji čitači bili su, pored onih iz »predsjedništva vlade« (Milan, Pavel i Zlatko), Jure od montaže, Crni Đorđe od auto-mehanike i Vlado od građevine. Taj posljednji osjećao je naročitu slabost prema lijepoj knjizi i prema umjetnosti uopće, pa sam s njime satima znao raspravljati o raznim umjetničkim i estetskim problemima.

Navečer pretvara se upravna pisama u kavanu. Na pećima, u kojima je plamsalo dobro jasenovo drvo, ukradeno u pilani, kuhao se čaj, kava, grah ili se grijala pura. Topli zrak bio je zasićen mirisima jela i oblacima dima od cigareta. Dolazili su pripadnici raznih grupa, mnogi čak iz Slobodanova naselja na sastanke i razgovore s pripadnicima upravne pisarne, što su spavali u potkrovlju iste zgrade. Na stolovima pojavile su se šahovske table, na kojima su se vodile često ogorčene borbe. Bilo je tu nekoliko majstora, a najjači od njih bio je Brana, apsolutni prvak logora. Po sredini dvorane, između stolova, šetali su logoraši u živom razgovoru kao po Zrinjevcu. Najvjerniji šetač bio je Kitolovac, jedini pripadnik upravne pisarne, koji je im nogama vukao lance. Zveket Kitolovčevih lanaca davao je kavanskom raspoloženju upravne pisarne naročitu, logorsku draž. Kitolovac je nosio lance dostojanstveno čitav mjesec dana. O njemu

su kolale fantastične vijesti, da je na Savi digao nekoliko mostova u zrak i da može svoj život zahvaliti samo Picciliju, koji ga je zadržao stoga, što je trebao inženjera brodogradnje, koji će mu konstruirati monitor »Ustaša« na Savi, a Kitolovac je bio jedini brodogradilišni stručnjak u logoru.

U »logornički« dio znao je ponekad zalutati »preuzvišeni« Cividini, koji bi tamo držao cercele s Ribolijem i nekolicinom drugih prominentnih članova pisarne. Riboli je bio jedna od centralnih ličnosti upravne pisarne. Bio je cenzor dopisnica, što su ih logoraši jednom mjesečno pisali kućama. Smjelo se napisati samo dvadeset beznačajnih riječi, no cenzor bi ponekad progledao kroz prste i propustio čak i 30 riječi. Pa i značajnijih. Katkada bi zažmirio, ako si poslao dvije karte, pa i tri. On je i dijelio poštu, koju su logoraši s toliko čežnje očekivali. Bio je vjesnik najljepše rečenice, što se mogla konstruirati u logoru:

— Spremi sve svoje stvari i dođi u deset sati pred zapovjedništvo.

Značilo je to, da je logorašu stigao otpust iz logora. On je donosio i ostale, manje vesele vijesti iz zapovjedništva. Doktor Riboli bio je ukratko ono, što se normalno zove šefom personalnog odjeljenja.

I Mario je bio tu, no on se radije zadržavao u pokrajnoj Borisovoj drvorezbariji, gdje je Švabo na pianinu bijesno udarao šlagere.

Jozo je gnjavio Sei ju pričajući mu o svome pobratimu vojvodi od Welsa, s kojim se pobratio negdje na Jadranu, za vrijeme jedne vojvodske yachting-partije. Vojvoda od Welsa toliko je zavolio Jozu, da ga je čak kod kuće u Splitu posjećivao. Razgovarali su, naravno, hrvatski, jer Jozo

nije znao engleski. Koliko su puta znali oni H kakovj oštariji jesti frigane sardele s palentom i zalijevati ih viškim opolom! Pozvao ga vojvoda i u London, u Buckinghamsku palaču, no on taj poziv nije, na žalost, mogao iskoristiti zbog nastalih ratnih zapletaja. Brana i ja umirali smo od dosade slušajući suludo hvalisanje toga paralitika i ostavljali ga Seiji, koji ga je pobožno slušao i svojim divljenjem nagonio, da sve više pretjeruje.

Znao se katkada prošetati između stolova i najpoznatiji od logoraša: Boris Steiner. Mladić od 25 godina, elegantan, u čizmama, crven u licu, sjajno ishranjen. Šetao je obično sam; vrlo rijetko bi se tko našao, da mu čini društvo. Svi su ga izbjegavali.

Boris je nekada nosio pištolj oko pasa, kao logoraš. Bio je nekada mezimče svih ustaša, no njegovih zlikovačkih protektora bivalo je danomice manje, i Boris je pomalo odlazio u pozadinu. Bio je glavni skladištar. Skidao je logoraše pri dolasku u logor i pljačkao ih. Vrednije stvari nuđao je svojim zaštitnicima, naročito zlato. Za zlato i novac bio je nenadoknativ ekspert. Dovoljno je bilo, da pogleda logoraša i da znade, ima li u njega sakrivenih zlatnika ili nema. U pozitivnom slučaju dovoljno je bilo, da uhvati žrtvu za rever od kapa i da napipa tamo ušivene zlatnike. No ne samo rever. Pronalazio je on zlatnike i na drugim mjestima odjeće. Ako u pridošlice nije bilo zlatnika ili novca, znao je Boris neprimjetno spustiti u džep koji komad i pozvati Matijevića ili koga drugog, da izvrši lični pretres logoraša. Pronađeni zlatnik bacio je logoraša u iskreno začuđenje, no ne zadugo. Metak iz ustaškog pištolja nije mu dozvolio da sazna ono, što smo svi mi

znali, naime, da mu je zlikovački instinkt .Borisa skratio muke, što su ga možda čekale u logoru. Boris je znao — pričaju — i pucati i bičevati.

No on danas više ne nosi revolvera, i zvijezda sreće vidljivo mu se gasi. Ostao je osamljen. Ustaše su mu okrenuli leđa, aJogoraši ga se klone kao Sugava psa. Boris počinje razmišljati o prošlosti, a budućnost mu se čini sve tegobnijom.

Prošlo je devet sati, i kavana se prazni. Većina se povukla na spavanje. Ostao je samo dežurni pisar i nekoliko najvatrenijih šahista.

O LJUDIMA I ŠTAKORIMA

U potkrovlju upravne pisarne veoma je živo. »Cigani« sjede oko golemog lonca i u prijateljskoj svađi vade kašikama vrelu grahovu čorbu, u kojoj pliva kožica od slanine. Ima ih četiri. Četiri »cigana«: Josip, Ljubo, Joza i Kitolovac. Tu simpatičnu grupu tehničara nazvao je Stevo ciganima zbog stalne svađe, koja bi redovito iskrsnula pri zajedničkom jelu. Joza je bio danas dežurni kuhar i ima komandu u rukama. Ne dozvoljava, da se naklope nad lonac bez ikakvih direktiva i discipline. Konačno, svatko može i smije pojesti samo određeni obrok, dakle, kašike k sebi i strpljivo čekaj komandu.

Sva četvorica digoše kašike i čekaju na Jozin mig:

— Nagari!

Glagol »nagariti« jasenovački je glagol; znači svaku aktivnost i upotrebljava se samo u imperativu. Nagari ima od prilike isto značenje kao i rusko »davaj«!

U potkrovlju spava oko 150 logoraša iz stolari je i upravne pisarne na ležajima u obliku lijesova. postavljenima na drvene nogare. Ležaji, kakvih nigdje i nikada nisam vidio. Made in Jasenovac. Neobičan je pogled na baterije tih ljesova, što zapremaju sav raspoloživi prostor tavana i ostavljaju tek toliko mjesta, da se spavači mogu pokraj njih kretati. Pod ljesovima stoje kutije od

konzervi, a služe za vršenje nužde, jer se noću ne može izlaziti izvan zgrade na latrimi. Krov nad glavom veoma je porozan. Toliko, da kiša i snijeg prodiru kroza nj kao kroz stari, prošupljeni kišobran. Dvije škiljave žarulje upotpunjavaju rembrandtovski kolorit ove neobične spavaonice.

Tun ja leži obučen na svom ležaju i gađa kopom od limuna Kitolovca, kojemu se o brk objesile kapi grahove čorbe. Miljenko kuha čaj na pećici, napravljenoj od limene benzinske kante. Ja ležim i čitam »Tajne Pariza«, a Nikola, grupnik stolarije, izuva cipele i stenjući polaže svoje golemo tijelo u ležaj do mojega. Potpuno je obučen, s kapom na glavi. Tako on spava već od početka novembra, ne svlači se nikako. Noge su mu otečene, no uvijek je dobre volje i nasmijan. Čovjek je to, koga logoraši najviše vole. U ustima mu vječito tinja cigareta, pa i sada, kad već napola drijema.

Brana u ulozi nadredara goni logoraše na spavanje. Kada se spavaonica umirila, Miljenko servira čaj kraj svoje pećice, gdje se sakupljaju bečari, koji ne vole rano da odu na počinak. I tu se razvija diskusija, koja često znade potrajati? i do ponoći, ako se na tavan ne zaleti patrola i brutalno ne raspusti zbor.

Tun ja je danas u marmeladi dobio od mame opširno pismo, u kome se priča o prilikama u Slavoniji, specijalno u njegovu selu i u okolnim šumama, gdje ima veoma aktivnih partizana, i gdje se Tunjina mama slobodno kreće. Divno je bilo čitati te retke, što su dolazili iz nedaleke slobode, a teško je bilo iza toga razmišljati o vlastitoj sputanosti i o sramoti, u kojoj živimo. I jedan letak o vješanjima desetorice seljaka u Brodu našao se u paketu. „

Stevo priča užasno i stisnutih pesni«a • pokolju Srba u Srijemskoj Mitrovici, što ga je provodio sa svojim koljačima ustaša Tomić iz Zagreba.

— Ne mogu nikako shvatiti, odakle ti bestijalni koljači, gdje su se rodili i gdje su se razvijali. Nikada nisam slutio, da se među našim elementom može naći toliki procenat zlikovaca-ubojica.

— Kad samo pomislim, da smo tjednima pratili u novinama prikaze u nastavcima o zločinstvima Kiirtena, düsseldorfskog »Jacka Trbosijeka«, koji je uspio da uzbuni savjest čitavog svijeta, a danas se ubojicama, koji su nožem poklali preko hiljadu nevinih seljaka, dijele ordeni i pišu hvalospjevi po novinama, dođe mi, da poludim. Zar je savjest čovječanstva zahirila, zaspala?

— Tomić je godinama skromno sjedio za pisačim stolom u bolesničkoj blagajni »Merkura«. Mali činovnik, koji je, poput hiljada drugih, svako jutro odlazio u ured, u deset sati pojeo svoj »gablec«, zamotan u svileni papir, popodne odlazio u kino, navečer u kavanu, čitao novine. Život mu je tekao mirno, sređeno, purgerski. I — najednom, iz čistog mira, čovjek oblači uniformu, grabi nož i počinje krvoločan lov na ljude. Odlazi u Mitrovicu, nalože se rakije, kolje nožem okovane ljude, žene, djecu, pije im krv, orgija u krvi, što se puši u jami, gazi leševe, što se još trzaju u svome teškom oproštaju od života. Zatim pere krvave ruke i odlazi na večeru. I nije on sam. Ima takvih na stotine. Ljubo Miloš — pričaju — bio je novinar, Majstorić alias Filipović fratar. Sluga božji! Ne, ne shvaćam ništa.

— Poznajete li priču o tome, kako su nekada na morskim drvenim brodovima mornari uništavali štakore, što bi se za dugih prekooceanskih vožnja

znali nakotiti toliko, te je postojala opasnost, da će pojesti sve zalihe hrane, nagristi brod i ljude? — upita Brana.

— ??

— Mornari bi uhvatili nekoliko štakora i zatvorili ih u željeznu bačvu ostavivši samo malenu rupu na vrhu za cirkulaciju zraka. Iz bačve nije bilo izlaza; zidovi su glatki, neprobojni. Nakon izvjesnog vremena, kada glad iscrpi životinje, nastaje u bačvi demonska borba za samoodržanjem. Nastaje krvava bitka zubima za komad štakorskog mesa. Poslije nekoliko dana u bačvi ostaje samo najvitalniji štakor, onaj, koji je poklao i pojeo svoju braću. Postao je silan, snažan, krvavih očiju: okrvio se. Njega puštaju iz bačve na slobodu, i on više ne zna za drugu hranu do za živo, krvavo štakorsko meso, i on kolje, kolje svoju braću sve dotle, dok ih ima. Eto, ista je stvar možda i s Tomtćem, Filipovićem-Majstorovićem, Ljubom Milošem, Luburićem. Samo tako mogu da shvatim mirnog činovnika »Merkura« nad hekatombama u Mitrovici. Ili se možda — dometnu tiho — i varam.

Odlazimo nevoljko na spavanje. San dugo ne dolazi na oči; iz grobova u Gradini izlaze mrtvaci sa sapetim rukama na leđima i dižu se visoko, visoko, s rupom u glavi, prerezana grkljana. Optužuju!

Brana je zavrnuo električno dugme, tavan je utonuo u mrak.

Oko dva sata ujutro probudilo me svijetlo i žagor.

— Diži se! — pada oštra, brutalna zapovijed.

— Svatko neka stane kraj svoga kreveta i neka se ne miče. Pozor!

Skočio sam iz kreveta. Na ulazu na tavan stoje Ljubo Miloš i Matković. Ozbiljni su. čini se čak,

da nisu ni pijani. Iza njih nazire se još nekoliko ustaša; prepoznajem poručnika Prpića.

— Gotovo je — šapće mi Nikola.

Vidim i sam, nema nam spasa. Svršit ćemo u Gradini. Izvlačim neprimjetno nož ispod jastuka, otvaram ga i stavljam u njedra.

— Borit ćemo se — odvrćam Nikoli.

— Sve svoje stvari i kofere stavite na krevete i ne mičite se — komanduje Ljubo.

Tresem se od zime i stojim gol i klimavih nogu od uzrujanja. Pogledam Branu. Smiješi se i namiguje.

Nastaje pregled kofera, iz kojih Ljubo odvaja sve vrednije odjevne predmete i baca ih na gomilu, odakle ih ustaše odnose nekuda niz stepenice. Pregled je trajao u punoj tišini preko jedan sat. Bio sam na redu predzadnji. Zadnji je bio Nikola. Pokupili su nam rublje, odijela, čarape, cipele i — otišli. Odnijeli nam sve, što su u polumraku mogli napipati.

Ujutro mnogi je logoraš ostao samo u gaćama i košulji, u kojoj je spavao. Nije mogao otići na rad. Brana se smijao široko, zadovoljno.

— Zar smo već tako duboko zaglibili, Ljubo Milošu?

PROLJEĆE SE BUDI

Život između žice teče svojim neumitnim tokom, ravnomjerno, u teškom radu logoraša, koji nisu bili te sreće da osvoje kakvu sinekuru u upravnoj pisarni ili da se uvuku u tople prostorije obrtne grupe ili lančare. Većina logoraša zlopali se obarajući stabla u obližnjim šumama, tovareći cigle u vagone, gradeći debeli zid oko vlastite tamnice ili podižući velike zidane kaznionice, u koje' će se zatvoriti. I u ekonomiji zaposlene su stotine logoraša na radovima u blatu, koje u logoru doseže skoro do koljena.

Bolnice su pune, ambulanta se puši od isparivanja mokrih dronjaka logoraša. Pjegavac je nešto popustio u svom haranju, no pojavila se nova sezonska bolest: smrzavanje udova. Kirurzi imaju pune ruke posla. Svaki dan iznose iz ambulante amputirane noge, ruke. I grobari imaju posla na pretek: iznose iz bolnica i baraka svakodnevno na desetke mrtvaca i prenose ih skelom u Gradinu u zajednički grob, koji će već sutra biti zaboravljen.

U podne i navečer raznose se iz centralno kuhinje veliki kotlovi hrane, što se puši na hladnom zraku. Nestalo je krumpira. Na jelovniku je repa na vodi, bez masti i soli. Repa za ručak, repa za večeru. Danima, tjednima, mjesecima: repa. Neka žućkasta repa, odvratna mirisa, sluzave konzistencije. Hrana bez škroba, bez bjelanjaka, bez ;evina, bez ugljičnih hidrata. Voda!

U ovo hladno, neprijazno, mokro i blatno prijelazno vrijeme između zime i proljeća uzvitlao se jak antisemitski pokret inauguriran i predvođen od zatočenih ustaških agenata, kažnjenih ustaša i desperat era, koji nastoje, puzanjem pred ustaškim čizmama, popraviti svoj nepopravljivi položaj ti logoru.

Počelo je pljačkom paketa u paketarnici i montiranjem raznih optužaba i krivica na leđa Židovima, što su u logoru zauzimali vodeća mjesta u radnim grupama i kancelarijama. Aktivnost ustaških agenata naročito se okomila na logornika Wienera, toga »krvožednog cionista«, koji favorizira — tvrde oni — svoju braću po rasi, a progoni Hrvate, od kojih je mnoge svojim ličnim zauzimanjem otjerao u Gradinu. Radilo se pod devizom: treba onemogućiti židovsku, masonsku kliku, obezglaviti je, a na njezino mjesto postaviti poštene Hrvate. Ti poštene Hrvati bili su, naravno, ustaški agenti, kažnjeni ustaše i provokatori. Urota se širila nevjerojatnom brzinom te u svoju sredinu uvukla i mnoge aktivne ustaške podoficire i »dužnostnike«.

Oficiri su sjedili u oficirskoj menaži i opijali se do mrtvila ili do životinjske raskalašenosti, koja je često znala završiti i pokoljem logoraša.

Jedne noći provalila je naoružana banda u Slobodanove barake i isprebijala sve Židove, što su tamo spavali. Neke su s teškim povredama od batine, noža ili revolverskog metka otpremili u bolnicu. Neki su i podlegli ranama. Mnogi Židovi zatvoreni su u zvonaru, među njima Boltek i Boris Steiner. Svemoćni Boris!

U potkrovlju upravne pisarne vijećalo se. Kako doskočiti ustašama i paralizirati njihov pokret, koji bi mogao završiti masovnim pokoljem nevinih ži-

čovskih logoraša. Čini se, da je najpametnije brzo i mirnim putem smijeniti Židove na najistaknutijim položajima (ekonomija, montaža, električna centrala, ciglana, pilana), naročito pak Wienera, i na njihova mjesta postaviti ljude, u koje logoraši imaju povjerenja, i koji će svojim ispravnim stavom moći i htjeti zaštititi interese svih logoraša pred zapovjedništvom. Wiener je zbog svoje plašljivosti i onako činio griješke: možda će tko drugi na njegovu mjestu imati više uspjeha.

Kandidati za logorničko mjesto bili su Riboli. Jura i ja. Najaktivnija grupa na čelu s Josipom izabrala je mene i osigurala, mimo moje grčevite obrane, moju kandidaturu. Josip se povezao s doktorom Nikolom u ustaškoj bolnici, koji je preko doktora Marina, ustaškog »nadporučnika«, vršio golem utjecaj na Matkovića. Marin se zaista svojski zauzeo za stvar, i zapovjedništvo je prihvatilo stajalište ljevičarske Josipove grupe. Utjecaj te grupe dolazio je kasni je sve više do izražaja, i stvorila se za ustaše neutješna činjenica, da je jedna izrazito ljevičarska grupa utjecala na poneke odluke ustaške uprave logora TI Jasenovcu. Ta grupa bila je preteča kasnije velike organizacije, koja je spremala, uz pomoć partizana izvana, oslobođenje logora, a koja je organizacija izdajstvom otkrivena. Ta žalosna izdaja stajala je života dvanaestoricu najboljih ljudi, među kojima je bio Brana, Stevo, Nikola, Mile i Mitar, koji su obješeni u logoru 21. IX. 1944. Istovremeno obješeni su u Jasenovcu doktor Marin sa ženom, ustaški poručnik Belušić, električar Janković i drugi.

Međutim, slučaj je htio, da su se agenti, koji su se toliko osilili, te su prevršili svaku mjeru, kompromitirali velikim krađama u centralnoj kuhinji, oficirskoj menaži i u ekonomiji, zatim nekim svo-

jevoljnim likvidacijama logoraša u vrijeme, kad likvidacije iz ne znam kojih razloga nisu bile oportune, i, kao kruna svega, nekom neugodnom pederaštičkom aferom. To su bili razlozi, da su kolovođe agenata pali u zvonaru, kasnije bili okovani i poslani na rad u bajeru, a aktivni ustaše da su se povukli. Antisemitski pokret je propao, a s njime i svi planovi Josipove grupe, budući da intervencija više nije bila potrebna. Wiener je ostao.

Ja sam s pomoću Franceka, civilnog majstora električne centrale — koja se u logorskoj terminologiji zvala pogonom — uhvatio vezu sa starim mojim prijateljem iz studentskih dana, doktorom Matom, kotarskim liječnikom iz Jasenovca. Bio sam tek izašao iz bolnice, kada me je našao Francek te mi donio Matine pozdrave i punu šaku cigareta. Od toga momenta uspio sam da izgradim i održim stalnu vezu s vanjskim svijetom. Mate je putovao u Zagreb, nosio poruke, donosio vijesti, cigareta, rakije i hrane. U Franceku, pak, našao sam vrijednog druga, koji je ne samo meni, nego i mnogima drugim logorašima uvelike olakšao život u logoru. Od njega sam mnogo saznao o logoru, jer je on u njemu radio od samog početka i nije ni o čemu drugom razmišljao negoli o tome, kako će jednoga dana moći javno svjedočiti o nedjelima ustaških zvijeri u jasenovačkom paklu. On je bio svjedokom paljenja kartoteka, koje su se ispunjavale za one logoraše, što su prešli prag logora. Tim kartotekama ložen je kotao električne centrale cijele jedne noći u proljeće 1943. Koliki li su broj logoraša reprezentirale te kartoteke! A koliki li je broj bio onih, što su likvidirani pred ulazom u logor, i o kojima nije zapovjedništvo logora nikada vodilo bilo kakve pismene evidencije!

Vijesti iz vana dolazile su nam teško, sa zakašnjenjem i prilično iskrivljene. Ipak, u glavnom bili smo informirani. Znali smo o grandioznoj pobjedi Crvene armije kod Staljingrada i o povlačenju Nijemaca kod El Alameina. Znali smo, da su te dvije pobjede savezničkog oružja počeci niza gorkih poraza za neprijatelja, koji će neminovno dovesti do potpunog uništenja njemačke ratne mašine, zvjerskog nacionalsocijalizma i svih njegovih trabanata u našim klimatima. Znali smo o učvršćivanju narodno-oslobodilačke borbe i o sjajnim pobjedama partizanskih odreda nad premoćnim neprijateljem. Znali smo, da su našim krvnicima i tamničarima odbrojani dani, ali te dane nismo mogli dočekati. Bili smo nestrpljivi i zahtijevali smo svaki dan sve veće i brže uspjehe.

Tu nam je pomogla agencija »latrina«. Javila nam je pad Kijeva, Voroneža, Orela, Bjela je Cerkov i drugih njemačkih uporišta u srcu bratske Rusije po dva, tri, čak i četiri mjeseca prije faktičnog njihovog pada. Mi smo već u martu znali za kapitulaciju Italije i da je Sarajevo palo u partizanske ruke.

Jedno je ipak latrina pogodila: promjenu zapovjednika logora. Tu je promjenu nanjušila precizno. Javila je, da na mjesto Matkovića dolazi nesvršeni klerik Ivica Brkljačić, navodno blag čovjek, koji je već prije dvije godine kao ustaški »dužnostnik« boravio u Jasenovcu. I zaista. Početkom marta, pet šest dana po objavi te vijesti, otišao je Matković, a nastupio Brkljačić.

Brkljačić je nastupio s okružnicom, u kojoj je objavljivao, da će s logorašima postupati najhumanije, bez ikakvih represalija i terora, ali da zahtijeva od njih »red. rad i stegu«, lojalnost prema ustaškim vlastima i. naročito, da ne će trpjeti bi-

jeg'a, jer bi kod učestalih pojava bijega, koje bi morao smatrati kao crnu nezahvalnost prema njemu lično, morao iz temelja promijeniti svoje držanje.

Sutradan se desio prvi bijeg jednog logoraša u proljetnoj sezoni 1943., i otada nije prošao skoro ni jedan dan, da se ne bi našao koji »crni nezahvalnik« i okrenuo Jasenovcu leđa.

Ipak, Brkljačić nije uveo nikakvih drastičnih represalija. Pri svome dolasku u logor objavio je da će znatno poboljšati ishranu logoraša. Prva bjekstva bila su tobože razlogom, da do poboljšanja nije došlo, pa nam je to stavljeno u izgled tek nakon posvemašnjeg prestanka bježanja. Kako pak do prestanka bježanja nije nikada došlo, nije nikada došlo ni do poboljšanja hrane.

Dakle: repa. Poslije repe došla je kupusna juha i onda*na kraju, grah. Nekoliko zrna graha na litru vode. Ta tri artikla prehrane, uz neizbježnu puru, koja se dijelila za večeru, predstavljala su jedini jelovnik za šest mjeseci. Mesa nije više bilo nikakva, čak ni od crknutih konja. Bila je to hrana, što je logorašima omogućila lagano umiranje, koliko nisu imali koga, tko bi im od kuće slao pakete, a takvi su bili u većini.

Dolaskom Brkljačića procvao je »kulturni« život logoraša. Uz kazališne predstave i koncerte smjeli su se logoraši za slobodnog vremena bavili i sportom: odbojkom i nogometom. Za odbojku uređeno je igralište na »bulevaru slobode«, a na »trgu pure« uređeno je primitivno i neravno nogometno igralište. Tu su se svake nedjelje odvijala živa takmičenja za prvenstvo logora. Skoro svaka radna grupa imala je svoj nogometni klub, no najbolji su bili predstavnici ekonomije, lančare. obrtne grupe i

upravne pisarne. Te četiri momčadi borile su se za prvenstvo logora. Najfanatičniji pobornik nogometnog sporta bio je Gajbek, koji je za svoju momčad (obratna grupa) sašio čak i dresove. Duhovno vodstvo nogometa imao je u rukama Riboli, nogometni stručnjak i nogometni sudac.

Bivši logor III C nestao je. Skinuta je žica, što ga je opkoljavala; streha, pod kojom su se logoraši borili protiv milijuna buha i štakora, srušena je, a zemljište preorano. Na njemu je Slobodan zasijao kukuruz i krumpir. Od nogometnog igrališta bio je bivši logor, sada vrt, odvojen samo simbolički tankom željeznom žicom, koja se mogla lako prekoračiti.

Nakon prve polfinalne utakmice između lančare i upravne pisarne, u kojoj je lančara izašla kao pobjednik, nestala su dva najbolja igrača pobjedničke momčadi. Otišli su iste noći u nepoznatom pravcu iz samog logora. Bila je to senzacija, koja je naročito ozlojedila naše čuvare, jer dotada nije nikome uspjelo pobjeći iz samog logora. Svi bjezgunci prije i velika većina kasnije nalazili su se na vanjskim radovima. To su u prvom redu bili pripadnici ekonomije, na radu po poljima, gdje nije bilo dovoljno stražarskog osiguranja.

Bijeg tih »lančara« imao je za posljedicu zabranu nogometa na neodređeno vrijeme, no dvije tri nedjelje nakon tog incidenta opet su dozvoljene utakmice, jer su ih ustaše veoma rado gledali.

U vrijeme proljetnog bježanja najveću prašinu uzvitlao je obučarski desetnik Vujo. On se jednog jutra uvukao među košarače, što su sjekli vrbovo pruće u Košutarici. Uspio je nagovoriti stražara, da ga povede sa sobom, što mu nije bilo teško, jer je s ustašama živio na dobroj nozi. U džepu je

ponio oštar obučarski nož, kojim je, netom su zakročili u šumu, prerezao grkljan stražaru, i s još jednim košaračem pošao dalje objesivši na rame prethodno stražarevu pušku, a o pojas dvije bombe. Ostala dvojica košarača — vjerovali ili ne — vratili su se natrag u logor bez straže.

IDEMO U CRKVU

Na Novu Godinu 1943. održana je u logoru Jasenovac prva katolička služba božja. Održana je u novoj stolariji u zgradi upravne pisarne, gdje su održavane kazališne predstave. Za to je očišćena stolarija i improviziran oltar, na kojemu je služio misu katolički dušobrižnik ustaške vojnice u Jasenovcu, ustaški satnik, »velečasni« Zvonko Brekalo.

Misa je bila neobično svečana. U stolariju naguralo se mnogo vjernika, koji su dočekali tu novost kao znak novog režima u Jasenovcu, kao znak, da se o logorašima-počelo voditi ozbiljnog računa izvan logora, i kao sigurni znak, da jasenovačku zemlju ne će više poškopiti ni jedna prolivena kap nedužne krvi.

Logoraši su došli u velikom broju i ispunili prostor stolarije do posljednjeg centimetra. Kad je trebalo kleknuti, nastalo je takvo komešanje i takva stiska, te je prijetila opasnost, da će popucati zidovi stolarije i pokriti nas grešnike ciglom.

Straga na uskom prostoru, stisnuo se logorski orkestar, koji je za vrijeme mise svirao kompozicije Vilhara, Händela i Beethovena. Misu je u pravom svećeničkom ornatu služio »velečasni« Brekalo s očima boje nebeskog plavila, a ministrirao je skrivenog lica i odmjerenih pokreta Jozo.

Kako je ugodno bilo čuti zvuk zvonca u Jozinim rukama, kojima je objavljivao podizanje svetih

otajstava! Kako je ganutljivo bilo pogledati tamnu masu logoraša prignutih glava, što se busaju u prsa, a nad njima u astralnoj pozi Brekala u čistojoj, bijeloj, čipkastojoj halji s prebačenim, zlatom izvezenim plaštem, ukrašenim zlatnim inicijalima INRI pod znakom križa, kako uzdignutih plavih očiju bijelom, mekanom rukom blagoslivlja svoje kršćansko stado.

Mnoge su logoraše gušile suze slušajući mekani Zvonkov bariton, kako u glatkim, formalno dotjeranim rečenicama tumači i propovijeda Kristove riječi: »Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe«.

Pop Brekalo nosio je ustašku uniformu. Bio je satnik i prijatelj Luburićev, pobratim Matkovićev. I taj pop imao je toliko drskosti i cinizma, da na najkrvavijem terenu Evrope, u ime kršćanstva, govori pred logorašima — koji su na sebi osjetili bič i užareno željezo njegovih naintimnijih prijatelja, suradnika i istomišljenika — o ljubavi prema bližnjemu i o tome, kako je bog svagdje i na svakome mjestu, pa i tu, među nama, u logoru, gdje je preklano i premlaćeno na stotine hiljada ljudi, i gdje je svaka stopa zemlje natopljena morem ljudske krvi. Pop Brekalo govorio je tu pred nama, u stolariji, gdje je jučer Alaga tukao do iznemoglosti jednog logoraša zato, što ga nije dovoljno devotno pozdravio.

Tu je nama pop Brekalo, kao zastupnik božji, u čitavom nizu propovijedi tumačio najpotresnije događaje i reminiscencije iz svetog pisma, savjetovao nam, da oprostimo našim krvnicima, koji su nam zaklali majke, žene, djecu, da ih ljubimo kao same sebe, da volimo domovinu i poglavnika, koji predstavlja vlast, a svaka vlast je od boga, pa i ustaška. Da se molimo za poglavnikovo zdravlje i

dug život, jer je on naš otac, koji pati zbog naše bijede i ne spava noću brinući se o dobrobiti našoj.

Tražio je, da okajemo svoje »zločine« prema domovini i da se vratimo u ljudsko društvo, koje će nas prihvatiti, i u kojemu treba da radimo za dobrobit zajedničke nam domovine, što ju vodi uz pomoć božje providnosti najveći sin hrvatskog naroda naš »dični poglavnik«.

Uvjeravao nas je nekoliko puta, govoreći uzdignutih ruku s oltara, kako će se u najskorije vrijeme širom otvoriti vrata jasenovačkog logora, koja će propustiti sve Hrvate, a pred Srbima i Židovima će se opet blago zatvoriti i ostati zatvorena sve dotle, dok ne odjekne svijetom fanfara pobjede kršćanske Evrope nad bezbožnim komunizmom i njegovim kapitalističkim slugama.

Na Uskrs je taj zločinački pop ispovijedao logoraše katoličke vjere i dijelio im pokore od po dvadeset očenaša, da okaju grijeh, što su u gladi ukrali svome bližnjemu komad kruha.

Pop Brekalo igrao je rado nogomet. Jednom je nastupio u nekoj utakmici kombiniranih ustaških momčadi. Pri jednom sudaru srušio ga je neki ustaški vodnik. Pop Brekalo se podigao sa zemlje sav crven u licu, stisnutih zubi, među kojima se sigurno cijedila kakva bogumrska kletva, i nasrnuo pesnicama na protivnika. Oborio ga je na zemlju i udarao nogama sve dotle, dok mu nije šiknula krv na usta. Odnijeli su ga slomljene ruke u ustašku bolnicu. Sjetio sam se njegove propovijedi na temu: »Tko tebe kamenom, ti njega hljebom«.

Pop Brekalo rado je pio. Vrlo rado. Pričali su mi o njegovim pijanim podvizima podvornici Hajro i Rafo, koji su ustaške oficire dvorili za vrijeme pijanki. Znao se opijati do nesvijesti s najokorjeli-

jim koljačima. Jednom je na takvoj pijanki u zapovjedništvu, kojoj je prisustvovao i pop Brekalo, Ljubo Miloš dražio Bonza, da je već zaboravio, kako se secira živo ljudsko meso. Bonzo je otrčao u Slobodanovo naselje i doveo u društvo jednoga logoraša, prvoga, koga je digao iz kreveta. Hajra i Rafa potjerali su spavati. Ujutro su morali s poda očistiti veliku lokvu krvi i odnijeti u logorsku čistionu Bonzovu bluzu svu poprskanu krvlju.

Janko mi je pričao, kako bi pop Brekalo znao noću provaljivati u ustašku bolnicu, ulaziti u sobe, gdje su ležale teško bolesne logorašice iz Stare Gradiške, i zahtijevati od njih žarke ljubavne zagrljaje. Brekalo je bio dobar nogometaš. Ako bi se koja usprotivila, prisilio ju je na poslušnost dobro ciljanim udarcem noge. Gađao je obično u prsa.

»Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe.«

JUTROM RANO NA TRGU NUŽDE

Na sam Veliki petak otpušten je iz logora Jura, grpnik umjetne bravarije, i ostavio kao svoga nasljednika Susjedicu s jednim jedinim šegrtom. Odlaskom Jure, međutim, ukinuta je ta mikroskopska grupa i uključena u lančaru.

Keramika, čiji je glavni predstavnik kipar Brill umro još u januaru, stisnula se pored umjetne bravarije s druge strane logorskog zahoda. Tamo su nekvalificirani keramičari izrađivali razne peponike i ugušivače čikova, a Walter, logorski scenograf, preslikao je s loših fotografija portrete ustaša i njihovih porodica.

Mjesec dana nakon Jurina odlaska otišao je u Zagreb i grupnik obrtne grupe Ruda. Tamo je na Savskoj cesti ostao još puna četiri mjeseca i tek tada pušten kući. Ja sam zauzeo njegov grupnički položaj, preselio se u zgradu obrtnog doma i zaposjeo sobicu u kojoj je nekada spavao Hugo i, poslije njega, Ruda. Tamo sam naslijedio ne samo klu pu za spavanje, nego i urara Altarca — koji je svakodnevno sjedio kraj svoga stolića ispod jedinog prozora i čeprkao po ustaškim satovima — i malog Königa, koji je pospremao sobicu i kuhao siromašne obroke za svu trojicu u kotlu dezinfekcije.

Iza obrtnog doma, uz žicu, što se protezala od Save prema sjeveru, stajala je impozantna drvena građevina, slična hambaru, s malim prozorima bez stakala i s centralnim, metar visokim, stubištem,

koje je građevinu dijelilo na dva jednaka dijela. Bila je to znamenita latrina, uzduž koje se, s lijeve i s desne strane, nizala sjedišta s rupama, ispod kojih su postavljene velike limene kible.

Latrina je bila veoma dobro posjećen lokal, naročito za vrijeme jutarnjih sati, prije no što su logoraši odlazili na posao, i na večer, pri povratku s posla. No i preko dana posjećivali su je hrpimice logoraši, što bi ostajali na radu u logoru, t. j. u obrtnom domu, ambulanti i u Slobodanovu naselju. Latrina je imala dva namještenika, čija je dužnost bila da održavaju red i čistoću, reguliraju promet i otpremaju pune kible u ekonomiju.

Ta dvojica namještenika boravila su u latrini cijeli dan. Obojica su pušila suho vrbovo lišće u lulama vlastite provenijencije, kuhali na improviziranoj peći od cigala ručak, kavu i samo su se navečer selili na spavanje u barake. Sa svojim lulama i neobrijanim bradama sličili su na islužene morskog vukove, što su svoje mlade dane tako ludo živjeli, te im za starost nije ostalo ni toliko materijalnih sredstava, da kupe pristojna odijela. Bili su nevjerovatno poderani i pokrpani najšarenijim krpama, što se mogu zamisliti.

Ipak, oni su svojim položajem bili zadovoljni, jer nisu bili pretjerano opterećeni poslom, i jer im je brzo prolazio dan u slušanju nebrojenih razgovora brojnih mušterija, u kojima su se raspredali svi problemi, što su ikad opterećivali ljudski mozak.

Ustajanje je bilo u četiri sata, kad se nad logorom tek počeo rastjerivati mrak. Na krugu pred obrtnim domom sve je vrvjelo od crne mase logoraša, što su u dugačkim kolonama čekali na kava, zane kukuruznog čaja, ili su čekali na red pred la-

trinom, ili su stajali u grupama raspravljajući o svojim logorskim mukama.

Prvo jutro moga grupnikovanja, u svitanje jednoga lijepog četvrtka, uputio sam se u logorsku latrini. Stigao sam među prvima i zauzeo rupu na lijevoj strani blizu stubišta, da bili izbjegao gustom smradu, što je cirkulirao horizontalno i vertikalno po latrini. Ubrzo su sve rupe bile zaposjednute — ukupno 60 komada. Latrina je bila ispunjena potmulim žagorom kao pčelinjim zujanjem u košnici. Polumrak prepune prostorije nije dozvoljavao da se detaljno vide izmučene fizionomije u prljavim i poderanim dronjcima, što se već mjesecima ne skidaju s tijela. Samo konture ljudi, što skidaju gaće i sjedaju na latrinske rupe, mogle su se nazri jeli u polumraku, u kojem je ponegdje škiljio žar upaljene cigarete.

— Grupniče — obrati mi se susjed slijeva — bi li meni u šnajderaju mogli opraviti hlače? Bio sam već pet puta kod Gajbeka i molio i kumio, da mi iskrpi tur, no uvijek me je najurio iz radnje. Evo, pogledaj, grupniče, zar mogu ovako hodati po svijetu? — Ustane s postolja, na kome je sjedio, i pokaže mi svoje hlače u beznadnom raspadanju, na kojima je umjesto tura zjapila rupa od najmanje pola metra u promjeru.

— Imam i zahtjevnicu od grupnika — nastavi susjed — evo je. I pruži mi izgužvani komadić žutog papira, na kojemu je Vlado, pisar građevine, napisao zahtjevnicu za krpanje hlača.

— Dobro, prijatelju, zakrpat ćemo ti hlače, dođi samo k meni, pa ću dati nalog krojačnici, da smjesta uzme tvoje hlače na posao. Pričekat ćeš tamo, dok budu gotove.

— A mogu li odmah? Jer ja, znaš, radim na zidu i dolazim tek kasno navečer u logor.

— U redu, može i danas, samo pričekaj, dok svršim posao.

— E hvala ti, grupniče, ko bratu.

— Gospodine — javi se netko preko puta — ne-mojte baciti ćik, kad popušite cigaretu; dajte ga meni.

Pružim preko puta zapaljenu cigaretu i zapalim novu.

— Neprijatno mi je, gospodine — nastavi glas preko puta — što ste mi dali cijelu cigaretu. Ni-sam mislio prosjačiti. Htio sam zaista, da mi date ćik, kad dopušite cigaretu. Znao sam, strastven sam pušač, a ne dobivam ni otkud paketa. Nemam čime ni da kupim. U nedjelju sam prodao cipele za deset cigareta i sada moram hodati bos. Šta ćete, stra-stven sam pušač.

— Gdje radite?

— U ekonomiji, gospodine.

— A odakle ste?

— Od Zvornika. Zovem se Jovo i imam ovdje još i brata. Nas dvojica posljednji smo od porodice. Poklaše nam sve. Meni ženu i četvero djece. Ovdje sam već skoro dvije godine. Radim kod krava, u štalama. Nije mi loše, imam mlijeka; samo da mi je cigareta.

Pružim mu još pet komada i obećam, da ću mu iz postolarije dati par drvenih sandala. Zahvaljivao mi je kićeno i pozvao me k sebi u štalu na ekonomiji, na mlijeko. Mjesec ili dva kasnije upućen je još s dvadesetoricom — među kojima je bio i Ratko iz praonice i bivši kurir logora III C Stevo — to-bože u Zagreb, odakle će, pomilovani od poglav-nika. biti pušteni kućama. Tvrdi se, da su poklani

50 metara daleko od logora. Moguće. Bili su to sve Srbi trogodišnjaci.

Na izlazu iz latrine čuo sam glas Ukrajinca Tarasa, »profesora geografije«, stalnog posjetioca kavana, kako enerviran tumači nekome:

— Ti si glup, ti to ne shvaćaš. Ti misliš, da je Sava najveća rijeka na svijetu. Šta je ona prema Volgi! Volga je široka deset kilometara, razumiješ li? Ti na drugoj obali ne možeš raspoznati ljude; čini ti se, da su mravi.

Napustio sam latrini i pošao pred obrtni dom, gdje su me u dvoredima čekali pripadnici moje grupe radi prozivke.

CIGANI SE PRIVODE KONSTRUKTIVNOM RADU

Božidar Filipović bio je najvredniji perač logorske praonice. Nije se ni s kim družio. Bio je uvijek veoma čist i, kadgod bili ušao u praonicu, našao sam ga na koritu, kako bez predaha pere i cijedi prljavo rublje logoraša. Bio je najčistiji i najpedantniji, pa mu je pisar Mirko davao na pranje i ustaško rublje, koje je moralo biti čisto kao sunce. Čini se, da na svijetu nije imao nikoga od svojih, jer niti je dobivao paketa, niti je slao ni primao dopisnih karata. Živio je isključivo od logorske hrane i od dodataka, što su mu ih desetnik ili grupnik davali kao nagradu za marljiv posao. Svake nedjelje viđao sam ga u sniježno bijeloj košulji, obrijana, u crkvi, kako se skrušeno moli pogleda oborena k zemlji.

Jedne večeri, dok sam sjedio na panju iza obrtnog doma, utonuo u misli, prišao mi je bojažljivo Božidar i potužio se na neke svoje drugove iz praonice, koji da ga surovo napadaju zbog marljiva rada nazivajući ga štreberom i ustaškom ulizicom.

— A ja — reče Božidar — radim ovako marljivo zbog toga, jer u radu uspijevam da zaboravim užasnu tragediju, što sam je doživio u logoru. Osim toga, radom zarađujem poboljšanje hrane. Lako je ostalima, kao na pr. Stevanu i Jovi, koji svake nedjelje dobivaju od kuće pakete po deset kila. Oni imaju i slanine, i masti, i brašna, i svaki

dan kuhaju masnu palentu sa slaninom. Ja se moram boriti za komad suhog kruha, što mi ga desetik daje kao nagradu za marljiv rad. Radije to, negoli da prosim. Nisam navikao da prosjačim ili da kradem, iako sam Ciganin.

Reče i zacrveni se. Očito mu se zadnji pasus nehotice izmakao, pa me je pogledao uplašenim i molećivim pogledom.

— Grupniče, molim vas, da ovo, što sam vam rekao, ne kažete nikome. Nitko u logoru ne zna danas, da sam Ciganin. Ja sam posljednji Ciganin u logoru; svi ostali likvidirani su odavno. Ja sam se slučajno spasio.

Nisam ni slutio, da je Božidar Ciganin — njegova fizionomija to nije odavala — i obećao sam mu, naravno, spremno, da ću njegovu tajnu u potpunosti zadržati za sebe. Uostalom, postojao je u baraci Ilije Paripovića još jedan Ciganin. Mladac od kojih dvadeset godina, primaš neke ciganske kapele iz Srijemske Mitrovice, imenom Vaso. Bio je redar Ilijine barake i veoma talentiran guslač. Svirao je prvu violinu u logorskom orkestru i često zabavljao pijane ustaše u oficirskoj menaži svirajući ciganske mađarske melodije i pjesme. Ta dvojica bila su, dakle, jedini predstavnici svoje zapostavljene i zaostale, a talentirane rasne braće. Kasnije su dotjerana u logor još dva njemačka Ciganina iz Thiiringije. Oni su pored ciganskog jezika govorili još samo njemački. Bili su najtipičniji predstavnici svoje rase s mindušama u lijevom uhu. Po zanimanju bili su vašarski fakiri i održali u logoru nekoliko predstava, plešući po razbijenom staklu, gutajući vatru te zabijajući čavle u lice i dlanove.

Nekada je u logoru bio velik broj Čšgana, koje su nekrive hvatali po cijeloj NDH i dogonili u

Jasenovac. Došlo je ovamo možda deset, a možda i dvadeset hiljada, a ostala su, eto, samo dvojica. Za sjeme.

Većina je Cigana odmah u početku likvidirana. Kasnije, kad su počeli radovi na nasipu, upotrebljavali su se Cigani tamo za najteže poslove. Svaki dan je na nasipu ostavljalo na desetine Cigana svoje kosti. Smatrali su ih za životinje niže vrsti, nešto kao miševe, čije je tamanjenje bilo ne samo dozvoljeno, nego se i preporučivalo. Za smrt Ciganina nije odgovarao ni logoraš, a kamoli ustaša.

— Ubiješ li Ciganina, učinio si korisno djelo, kao da si prignječio noktom stjenicu — tumačio je senilni sadist Alaga.

Cigani su bili smješteni u »ciganskom logoru«, apendiksu, slijepom crijevu logora III C, koje valja što prije odstraniti, da bi se na smrt bolesnom organizmu, kakav je bio logor III C, bar na malo produžio život.

Cigane su na nasipu upotrebljavali kao teglećn marvu: uprezali ih u kola, što su odvlačila zemlju. Kola su gonili uz nasip kažnjeni ustaše s ujedljivim bičevima, što su zviždali kroz zrak i usijecali se u gola ciganska leđa.

Od jedne oveće skupine formirala se tako zvana grobarska grupa, koja je prebačena u Gradinu. Imala je dužnost da svlači pobijene žrtve i da sortira tako dobivenu odjeću, koju su svakodnevno kolima odvozili u logorsko odjevno skladište. Bio je to golem, naporan posao, praćen očajnim krikovima i zapomaganjima žrtava, što su u neprekidnim kolonama pristizale na klaonicu. Pojili su ih velikim količinama rakije, jer su samo u skoro potpuno pijanom stanju mogli vršiti taj infernalni posao u jamama, u kojima je bilo na hiljade pre-

mlačenih i preklanih ljudskih tjelesa. Mnogi od njih izgubili su pamet, pa su ih odvodili na »lakši rad« nekuda drugamo. Oni se, naravno, nikada više nisu vratili.

Kampanja klanja trajala je dugo, skoro neprekidno dvije godine.

Neki, naročito izabrani, Cigani pomagali su koljačima i aktivno u poslu. Tako je i Božidarov brat Mijo držao u rukama malj i spuštao ga silovito na glave nesretnika, što su ih dogonili amo od skele u dugačkim kolonama. Stajao je raskoračen pred jamom, snažan, herkulski razvijen, opaljen od sunca, gol, do pojasa, s ustaškom kapom na glavi. Nabrekli mišicama, crven u licu od rakije, uzmahivao je gvozdenim maljem.

Jednoga dana pojavila se pred jamom tužna gomilica ciganskih žena i djece. Božidar ih je gledao sa suzama u očima, posve bolestan od viđenih prizora i zbog brata, koji je prodao dušu vragu. Mijo je nesmiljeno kosio pridošlu cigančad.

Odjednom opazi Božidar, da je pred Miju, skoro polumrtva, dotjerana njegova žena Ruža s dvije djevojčice, Božidarove kćeri. Mijo se trgnuo, zastao.

— Šta je? — zaori Adžijin glas, nadvisujući jačinom kuknjavu djece. — Nastavi, majku ti cigansku ...

Božidar je riknuo neljudskim glasom i pojurio prema ženi, koja je od njega bila udaljena preko dvije stotine metara, no nije prešao ni desetak metara, kad je izgubio svijest.

Osvijestio se u bolnici tek nakon dva dana. Ležao je tamo skoro mjesec dana. U to vrijeme bila je cijela grobarska grupa, zajedno s Mijom, likvidirana, tako te ne zna, da li je Mijo bio krvnik njegove žene i djece. Možda nije poslušao Adžijinu

zapovijed i radije žrtvovao vlastiti život. A možda je ipak u beskrajnom kukavičluku poslao na drugi svijet njegovu nejaku djecu, samo da spasi svoj prljavi, nevrijedni život. Možda ipak nije... Ta mu neizvjesnost siše život, a istodobno ga održava.

— Živim, grupniče, samo za to, da saznam istinu. Samo da mi je to saznati! Iza toga ne treba mi života. Objesio bih se o kuku na zidu praonice.

Božidaru Filipoviću, Ciganinu katoliku, najmarljivijem peraču logorske praonice, šutljivom i urednom Božidaru bilo je dvadeset i pet godina.

ŠUMA ZOVE

Ljubo je dobio kartu od kuće i čita je već ne znam po koji put.

Podnevna je siesta. Ljudi leže u svojim »ljesovima« u potkrovlju zgrade upravne pisarne te se odmaraju između ručka i sirene, koja će odmah zatuliti i potjerati logoraše na rad. Za par mintita bit će dva. Toplo je.

— Šta je Ljubo? — pita Stevo, koji se razvalio na krevetu s cigaretom u ustima. —>Misli li još uvijek na tebe pukovnik Cecelja i satnik Ikica? Vidim ja, ti ćeš nam skoro otići kući.

Ljubo se ljuti i tiho psuje. Pred nekoliko mjeseci dobio je Ljubo od mame kartu, u kojoj mu javlja, neka bude miran i strpljiv, i da je sve poduzeto za njegov brzi otpust iz logora. Na kraju karte bilo je značajno podvučeno, da pukovnik Cecelja i satnik Ikica misle na njega. Znači, Ljubina je majka poduzela potrebne korake s pomoću tih ljudi.

Cecelja je bio poznati ustaški pop, ugledan i moćan, koji je prilikom uspostavljanja krvave NDH zaklinjao ustaške ministre u banskim dvorima na Markovu trgu na vjernost poglavniku i ustaškim načelima. Slijedeća karta, upućena Ljubi, sadržavala je istu značajnu rečenicu, naime, da pukovnik Cecelja i satnik Ikica još uvijek misle na Ljubu.

I, naravno, nije skoro bilo dana, da tko od logoraša ne upita Ljubu za junačko zdravlje pukovnika Cecelje i satnika Ikice.

Na drugom krevetu leškardi smo Paor, Brana i ja. Paor je bio agronom i cijenjen u ekonomiji kao izvanredan stručnjak. Pri dolasku u logor izjavio je, da je Bugarin, iako nije ni riječi znao bugarski. Mislio je, da će kao pripadnik bugarskog naroda — koji je u ustaškoj Hrvatskoj zbog izdajničkog svog režima uživao veliku reputaciju — biti u logoru daleko sigurniji negoli kao Srbin iz Banata. I imao je pravo. Uspio je da zadobije puno povjerenje ustaša. Čak je latrina saputala, da će uskoro biti proglašen slobodnjakom.

Ja sam ga dražio, ocrtavajući mu perspektive slobodnjaštva, i uvjeravao ga, da će kao slobodnjak morati nositi ustašku kapu. Ponudio sam mu, da ću mu u krojačnici dati sašiti paradnu kapu, i pozvao ga, da dođe uzeti mjeru.

Siromah Paor ljutio se na mene i često je mrštio čelo misleći o zaista vjerojatoj mogućnosti, da bude proglašen slobodnjakom. Sta onda? A šta, ako bude zaista primoran da nabije na glavu omrznutu kapu? Ta ga je pomisao beskrajno mučila.

Danas je pričao, kako je jučer cijeli dan bio u Gradini i pokazivao pukovniku Džalu iz Zagreba i svome šefu satniku Vlahu plan sijanja golemih površina zemlje, što su je ustaše oteli srpskim seljacima otjeravši ih s rodne grude i pretvorivši njihovo selo u najveće groblje Hrvatske i, možda, Evrope.

Starješine su bili veoma zadovoljni s izvještajem i planom Paorovim te mu ponudili gutljaj rakije iz svoje pljoske. Na rastanku Vlaha ga je potapšao po ramenu, pružio mu ruku i ošinio svoga konja. Džal i Vlaho nalazili su se u galopu prema Savi, na povratku u logor.

— Sunce je već počelo da zalazi za nedalekim humcima, kad sam, gledajući konje, što svi se sve

više udaljavali, opazio, da sam ostao posve sam. Zaokružio sam pogledom unaokolo: nigdje nikoga. Nigdje ustaške uniforme. Samo je na jugu plamtio širok rub sunea na zalazu. Osjetio sam najednom čudnovat nemir i uplašio se od samoće. Uputio sam se brzo prema skeli. Bilo je već posve tamno, kad sam se bez pratnje pojavio pred stražarnicom i tražio dežurnog, da me razduži.

Brana i ja skočili smo uzrujani s kreveta i je-dnoglasno povikali:

— Ti si idiot! Kako si se mogao vratiti?

Paor nas je pogledao tužnim, bespomoćnim očima nabravši čelo u sitne bore.

— Mislite li vi to ozbiljno?

— Ozbiljno!

Rastali smo se šutke. Dugo nisam mogao te noći zaspati u mojoj sobici u obrtnom domu i mislio sam o dobroćudnom Paoru, koji nije znao iskoristiti izvanrednu priliku, nego se dobrovoljno vratio u kavez. Ipak, bilo mi je žao Paora. Bili smo odviše grubi, a on je tako mekana srca.

Sutradan navečer nisam našao Paora u upravnoj pisarni. Brana je igrao šah.

— Jesi li vidio Paora?

— Ne, još se nije vratio. Možda je u ekonomiji.

Međutim, Paor se taj dan nije vratio u logor.

Ujutro je ponio na leđima uprtnjaču s paketom, što ga je dan ranije primio od kolege iz Srijemske Mitrovice.

— Brano — rekoh smiješeći se — povrijedili smo Paora. Htio nam je dokazati, da nije kukavica. Uostalom, mi smo to znali. Živio Paor!

Polovica V. barake Slobodanova naselja bila je ispražnjena i pregrađena zidom od dasaka. Između

obiju polovica ostao je prostor od dva metra prazan, nenastanjen. U prvoj polovici, koja je gledala prema obrtnom domu, zabijeni su prozori daskama. Bilo je jasno: spremao se taj dio barake za nove došljake, koji će od ostalih logoraša biti posve izolirani. Pripreme su bile davno gotove, no baraka je stajala prazna; nitko nije dolazio. Znatizelja je rasla svakodnevno. Latrina nije izmišljala dovoljno uvjerljivih verzija.

Konačno jednog je dana dovedena grupa od oko 40 katolika i muslimana iz Livna. Oko 30 muškaraca i 10 žena. Svi su u lančari bili okovani i ugrurani u baraku, žene u neku sobu na ciglani. Pred baraku postavljena je čvrsta straža. Hrana im se donosila u baraku; izlaziti iz nje nije smio nitko. Logoraše, što su nosili hranu i iznosili kible, pratili su stražari. U baraci vidjeli su u polumraku samo nijeme, bradom obrasle muškarce, kako leže u boksovima. Misterij barake ostao je neprobojan.

Mjesec dana kasnije otvorena je baraka, postavljeni brijači, koji su zatvorenike ošišali i obrijali. Skinuti su im okovi, zatim su se okupali i raskužili odijela u pari. Raspoređeni su bili na lakši posao, dok se ne oporave od mraka, čamotinje i slabe ishrane. Žene su poslone u Staru Gradišku. Bilo je to po nalogu iz Zagreba.

Bili su to članovi i namještenici mjesnog NOO-a iz Livna, što su ih pokupili ustaše, pošto su partizani napustili grad. Požudno su upijali dimove cigareta, koje smo im s veseljem nudili. Kad su se snašli i oslobodili straha, počeli su nam pričati o životu i o organizaciji vlasti na oslobođenom području Jugoslavije. Slušali smo ih pobožno. Bio je to naš prvi dodir s predstavnicima vlasti NOP-a.

Jednoga toplog ljetnog dana pobjeglo je s vanjskih radova nekoliko manjih grupa, ukupno šesnaest logoraša, većinom pripadnika ekonomije, među njima i Vasić, agronom i nasljednik Paorov, čovjek Vlahova povjerenja. Tom prilikom stradala su dva stražara životom, a dvojica su teško ranjena.

Do toga dana bila su bjekstva na dnevnom redu i nisu uzrujavala više nikoga, ali bila su pojedinačna. Ovdje se, međutim, radilo o dogovornom, organiziranom bijegu čitave grupe. Osjećali smo u zraku, da ovaj slučaj ne će ostati bez teških represalija.

Vijest o bijegu raširila se u logoru već u podne. Brkljačić je ovlastio zapovjednika ustaške posade u Jasenovcu, poznatog krvnika bojnika Pavlovića, da povede istragu i odredi sankcije, a sam je sa Vlahom Jicemjerno otputovao u Zagreb.

Ubrzo smo osjetili Pavlovićevu ruku. Odmah poslije ručka vratile su se sve grupe s vanjskih radova, krvave od batina. Bilo je razbijenih glava, slomljenih ruku, nogu. Na vanjskim radovima poklano je i postrijeljeno preko stotinu logoraša. Od šumske grupe malo se tko vratio u logor, ekonomija je bila desetkovana. Savom su plivali leševi logoraša poklanih u Uštici.

Bolnica se do posljednjeg centimetra poda ispunila ranjenicima, pred ambulantom stajalo je na stotine logoraša čekajući na previjanje.

Ustaše su počeli divljati u logoru. Čak i oni najpitomiji, što su uvijek bili prijazni i pristupačni, zakrvarili su u očima i nosili u rukama debele štape, kojima su nemilosrdno mlatili po svakom logorašu, što bi ga sreli. Najviše su stradali izglednjeli partizani-zarobljenici, koji su vukli vagonete na ciglani. Skoro svakome drugom prebijena je

ruka ili noga. Inženjer Jaroslav ležao je nepomično u svome »lijesu« u potkrovlju zgrade upravne pisarne, slomljenih rebara, s desetinom dubokih uboda nožem po tijelu. Tako je bio nagrađen čovjek, osuđen na svega šest mjeseci »zatočenja«, a koji je proveo u logoru već pune dvije godine i izvršio toliko dragocjenih radova. Čovjek, kome je bila obećana sloboda, čim dovrši radove na nasipn.

Predvečer su objavljene sankcije:

1. svi zatočenici dobivaju teške okove na noge,
2. obustavljaju se sve poboljšice u hrani,
3. zabranjuje se pisanje u roku od šest mjeseci,
4. zabrana primanja paketa u trajanju od dva mjeseca. Svi paketi, koji budu stizavali na adresu logoraša, odlaze u vojničku kuhinju,
5. svi namještenici ekonomije osuđuju se na najteže radove u baioni.

Kazna je značila sigurnu smrt svih logoraša po izmaku dva mjeseca, to više. što divljanje ustaša više ne će prestati.

Okivanje je trajalo cijelu noć i cijeli sutrašnji dan. Nad logor su se nadvili tmasti oblaci. Atmosfera je bila teška i može se usporediti samo s onom u logoru ITT C.

Svako jutro logoraši su strepili pred polazak na posao. Vraćali su se isprebijani i uplašeni. Logorom se orio zveket lanaca s preko dvije hiljade pari nogu. Bila je to nesnosna muzika, koja se nije mogla ničim zaglušiti.

Po logoru su krstarile naoružane patrole ustaša s debelim batinama u rukama. Logoraši su se zatvarali odmah poslije večere u barake i stisnuti na svome boksu slutili, ne će li u baraku provaliti kakva ustaška banda i izvršiti pokolj uplašanih logoraša. S vanjskih radova vraćale su se kolone

s ranjenicima i bez nekoliko drugova, što su glavom platili bijes stražara.

Takvo raspoloženje trajalo je u logoru osam dana. Tada, bila je nedjelja, vratio se iz Zagreba Brkljačić s Vlahom i tartifski se licemjerno zaprepastio nad zlom sudbinom svojih pitomaca. U menaži je iskapio bocu rakije i otišao brzim korakom vi ekonomiju, okupio je oko sebe logoraše, začepio uši, da spasi mozak od zaglušnog zveketa lanaca, te je suznih očiju slatko prozborio.

On, nesretnik, nije imao pojma o surovim represalijama, što ih je odredio bojničnik Pavlović. On, Brkljačić, zna, da su logoraši krivi i da bi trebali iskusiti kaznu, ali njegovo mekano ustaško srce ne može gledati ovakvo, makar i pravedno, mučenje ljudi, pa naređuje, da se odmah skinu svima lanci, da se poboljša hrana, da se dozvoli pisanje karata i primanje paketa. Zabranjuje svako zlostavljanje logoraša. Zatim je istu komediju sa suzama u očima odigrao i u drugim grupama. Logoraši su stajali nijemi: nisu pali na koljena i ljubili mu čizme, kako je to Brkljačić očekivao.

Pozvao je logornika i sve grupnike k sebi te održao jezuitski govor izjavljujući, da on svu krivicu logoraša prima na sebe, a očekuje od grupnika, da će pooštriti disciplinu logoraša i spriječiti svaki pokušaj bijega.

— Jer ako se ponovi ma još i jedno bjekstvo, obećavam vam, da ću smjesta napustiti Jasenovac i posvetiti se samo svojoj porodici. A onda teško vama. Doći će vam Pavlović.

EPIKA I LIRIKA

Ne znam, koji je to dan bio. Znam, da je bilo ljeto, i da je osvanulo krasno jutro. Na nebu ni oblačka. Poslije uobičajene jutarnje vreve logoraša pošli su dugi redovi pod jakom stražom na vanjske radove: u ekonomiju, na sječu šume, na gradnju zida i zidanih nastambi. Ustaška praonica otišla je na pranje rublja u logorsku sat, vodi dezinfekcije i logorske praonice na Savu po vodu, drAari u Gradinu po drvo, a košarači u Košutaricu po vrbovo šiblje.

Oko osam sati dotrčao je iz zapovjedništva podvornik Tun ja, koji je obično donosio Kordičeve hlače na glačanje u krojačnicu i prljavo rublje kojeg podoficira na pranje u praonicu. Toga dana dotrčao je praznih ruku. sav blistajući od zadovoljstva.

— Grupniče — poviče — Jasenovac se nalazi u opsadnom stanju. Jaki odredi partizana nadiru sa sjeverozapada put Save prema Jasenovcu. Cijela posada Jasenovca sa svim oficirima i podoficirima, osim logorske sati, koja čuva logor, i 4. sati, koja danas daje stražu za vanjske radove, poslana je na položaje. Otišli su i kuriri, koji treba da vrate logoraše s vanjskih radova, da bi se i 4. sat mogla uputiti na položaje. Bit će svega, grupniče!

I zaista, oko pola deset vratili su se svi s vanjskih radova osim košarača, koji su se sa svojom stražom zavukli nekuda duboko u Košutaricu, pa

ih kurir nije našao. Oni su se vratili, kao obično, tek navečer.

U logoru nisi mogao vidjeti ni jedno uniformirano lice. Samo su kuriri na motociklima jurili drumovima i ulijetali prašni u logor pred zapovjedništvo žureći se na prvi kat, gdje su ustaški stratezi obrazovali svoj štab za vođenje operacija. Straže oko logora, pred vratima i na izvidnicama nisu po običaju pjevale, nego su budnim okom pazile na logor. Dobili su naređenje, da pucaju po njemu, primijete li bilo kakvo sumnjivo kretanje logoraša.

Sunce je već visoko odskočilo na nebu, kad je preko »mosta uzdisaja« ponovo preletio Tunja i bez daha se preda mnom zaustavio.

— Upravo je stolarija dobila nalog, da izradi četiri lijesa i isto toliki broj križeva. König u crtaoni dobio je listu s imenima četvorice ustaša, što su danas u rano jutro pali za »domovinu i poglavnika«. König mora napisati na križevima crnim slovima njihova imena te datume rođenja i pogibije.

Za pola sata pojavio se Miljenko, Brkljačićev podvornik, s novom viješću:

— Još tri lijesa. Vavrušku su poslali u selo, da nabavi cvijeća za vijence.

U daljini čulo se gruvanje topova i štelctanje mitraljeza.

— Je li konačno osvanuo dan? — pitali su svi zažarenih obraza i blistavih očiju.

Logoraši se skupljali u manjim grupama i dogovarali, kako će dočekati eventualni napad partizana na logor. U Fùadovu bunkeru obrazovali smo ratno vijeće. Dovukli lopate i razne motke te ih poslagali iza zidova sušenih opeka na ciglani. Te hrpe opeka poslužiti će nam dobro kao grudobran.

ako bi ustaše napali logor, što se vrlo lako moglo dogoditi, kad bi postojala opasnost (za nas sreća), da partizani dopru do logora. Tada ćemo im dati aktivnu pomoć.

Nitko ne radi. Radionice su opustjele. Svi su u stanju napetog očekivanja, i svatko kuje svoje planove. Danas nema ustaških nadzornika. Svi su zaposleni drugim brigama.

— Broj se popeo na devet. König ima pune ruke posla.

Oko podne bilo je već dvanaest poginulih, oko pet sati sedamnaest. Iza pet sati prestalo je puškanje, a oko šest već su se neki od ustaša, prašni i umorni, počeli vraćati u logor. Nekako su potišteni.

čehoslovačka partizanska brigada dobila je zadatak da prijeđe preko Save u Bosnu. Brigada je sjajno izvršila zadatak, a »junačka« posada Jasenovca došla je u dodir samo s partizanskim zalaznicama te tom prilikom izgubila sedamnaest mrtvih i oko dvadeset ranjenih. Broj ustanovljenih mrtvacu popeo se do osam sati navečer na osamnaest, a sat kasnije izdahnuo je u ustaškoj bolnici i devetnaesti ustaša.

Partizanskih lešina nađeno je svega četiri.

Mjesec jul godine 1943. bio je osobito naklonjen onim logorašima, što su već mjesecima nestrpljivo očekivali, bodreni vijestima od kuće, otpust iz logora. Otišli su mnogi: Vrabec, Susjedica, Riboli, Fuad, pekar Edo i drugi. Čak se i Ljube sjetio pukovnik Cecelja i pozvao ga kući. No otišli su u toj kampanji odlaženja na slobodu neki i u zatvor, kao na primjer Selja i doktor Ivo.

Selja je pošao u zvonaru zbog nekih nedužnih pisama, što ih je izmjenjivao sa ženom, koja je uz-

disala za njim negdje u Srijemu, čini mi se u Lačarku. Pisma su bila zaista nedužna. U jednome, što je stajalo kao neoborivi corpus delicti na Brkljačićevu stolu, Selja je slao recept za pripremanje marmelade od kajsija. Šta znači marmelada, a šta kajsije?! Pisma je slao blagonaklonošću nekog ustaškog zastavnika. Uхватili su ih na pošti.

Ivu je teretila teška optužba. Bio je veterinar ekonomije i zamjenjivao kotarskog veterinara, koji se već dosta dugo nalazio u vojsci. Skoro svaki dan obilazio je susjedna sela u pratnji dvojice stražara, koji su se izmjenjivali. S obojicom se sprijateljio, i oni su mu davali skoro neograničenu slobodu kretanja. Usput pokušavao je da im otvori oči i da raskrinka odvratnu laž, kojoj su služili. Čini se, da njegov utjecaj nije bio bez rezultata. Svoju slobodu kretanja iskorisćivao je, da u obližnjim selima sklopi dobra i pouzdana poznanstva i da s pomoću njih dođe u vezu s partizanima, što su operirali u obližnjim šumama i brdima.

Ivo je imao zadatak da s partizanima pripremi teren za oslobođenje logora. Tz logora je odnosio poruke, planove i izvještaje o jačini ustaške posade i o njihovu kretanju. Nesreća je htjela, da se jednom jedan od njegovih stražara napio i u društvu svojih drugova pripovijedao o Ivinim pogledima na ustaštvo, a te je poglede i on sam vatreno branio. Uhapšena su obojica stražara i Ivo. Sva trojica izvrgnuta su mučenjima i neljudskim batinama. No, izdržali su. Čak su se i stražari dobro ponijeli i nisu Ivu preteško teretili.

Dan poslije Ivina hapšenja donio mi je košarač Rade pismo iz Košutarice adresirano na doktora Ivu. Dobio ga je od tamošnje učiteljice. Rade nije bio pouzdan čovjek, pa sam mu rekao, neka javi

učiteljici, da je Ivo primio pismo, ali da zasada ne može ni izlaziti iz logora ni odgovoriti na pismo.

Jedan odlazak iz logora u to vrijeme bio je naročito uzbudljiv i neobičan. Bio je to odlazak Pavela i Zlatka, članova »predsjedništva vlade« iz upravne pisarne.

Jedne olujne i kišne noći početkom augusta otišla su ta dvojica bez oproštaja. No nisu se na odlazak riješili te noći; plan je bio skovan davno prije. Za njihov plan bila je potrebna noć bez mjesecine, prolom oblaka i oluja. Dugo su je čekali. U logoru je postojalo samo jedno, relativno usko mjesto neograđeno žicom. Između pilane i umjetne bravarije, na mjestu, kuda se dolazilo na cestu, što je vodila za Košutaricu. Na tome mjestu visjela je samo jedna električna žarulja, a kraj nje stajao je stražar.

Te noći doletio je odnekud kamen i razbio žarulju. Stražar se zavukao u stražarnicu i nemarno gledao u mrak, koji je stajao nepomičan pred njim. Kiša je lijevala u debelim i gustim mlazovima i zaglušno bubnjala po limenom krovu stražarnice.

Sve se zavuklo u kuće i barake. Nikome se nije dalo izlaziti iz skloništa, čak su i straže, što su se svaka tri sata mijenjale, teško psujući, nevoljko odlazile na smjenu.

Pavel i Zlatko, toplo obučeni, s gojzericama na nogama, spustili su se s prvog kata upravne pisarne i provukli se u gustom i neprobojnom mraku mimo stražara, koji je tapkao u stražarnici i glasno zviždao, na cestu. Odmah ispod ceste tekla je Sava. Zaplivali su, dršćući od uzbuđenja i hladnoće, u nabujalu Savu i uputili se prema drugoj obali, prema slobodi. Sad ili nikad!

S njima je pošao i Tun ja s revolverom zamotanim xi voštano platno. No on nije daleko stigao.

Bio je nježnog zdravlja i slabe tjelesne konstrukcije. Drugove je izgubio iz vida i uzalud se trudio da savlada brzi tok Save. Snaga mu je počela malaksati, a noge počeo hvatati grč. Jedva je uspio da dohvati vrbovu granu na jasenovačkoj obali Save. Pokušaj je propao.

Gorko razočaranje, hladnoća i umor obrvali su lunju. Jedva se držao na nogama, mokar do kostiju, a morao je da izdrži isti put preko ceste i mimo stražara, koji je još uvijek zviždao, do potkrovlja upravne pisarne, gdje ga je dočekaio Selja, skinuo mu odijelo i zamotao ga u gunjeve na njegovu krevetu. Zaspao je tek pred jutro, mučen groznicom i bolnim mislima o slobodi, koja mu je bila na dohvatu, a izmakla je u posljednjem trenu.

Sutrašnji dan probudio je ustaše uvrijeđene i bijesne. Pavel i Zlatko bili su jedini Židovi, što su te godine digli sidro. Osim toga, bili su to ljudi, što su prošli svu Golgotu od Paga preko Jadovna do Jasenovca i poznavali svu perfidiju i animalnost ustaških nedjela od početka. U Jasenovcu sjedili su od osnutka njegova u upravnoj pisarni i znali su točno, koliko je žrtava prešlo prag ove najveće ljudske klaonice u Evropi. Sastavljali su svakodnevno brojna stanja i ispunjavali kartoteke.

Kod »mosta uzdisaja« predsjedavao je masovnom sastanku logoraša logornik Wiener, slomljen i utučen. Morao je u ime zapovjednika da osudi djelo »nezahvalnosti« te dvojice njegovih najintimnijih suradnika, kojima je bilo »dobro« u logoru, i Icoji su imali najmanje razloga da »dobro« vrate »zlim«. Upravna pisarna dobila je okove na noge. Nosila ih je s lakoćom i u mislima pratila slobodni hod te dvojice hrabrih bjegunaca želeći im sretan put.

U isto vrijeme javila je latrina, da u Jasenovac dolazi na rad preko stotinu »zatočenica« iz Stare Gradiške na sezonske poljske radove u ekonomiji. Latrina ovaj put nije lagala. Jedne večeri prošle su pjevajući košutaričkim putem prema ekonomiji. Čekali smo ih kod pekare, no vidjeli smo, u sumraku, samo konture njihovih pojava i nejasno šarenilo njihovih sukanja. Zatvorili su ih u jedan prostor ekonomije ograđen s dva metra visokim daskama, uz ribnjak, od kojeg su obale bile odjeljene žicanim pleterom.

Nismo ih vidjeli, ali smo ih osjetili i znali, da se nalaze u našoj blizini. Blizu, a daleko.

Te je noći muški logor slabo spavao. Prevrtao se po tvrdim ležajima i uzdisao. Za ženama na ribnjaku.

KONCERT NA RIBNJAKU

Koliko je intimnih tragedija izazvao dolazak žena iz Stare Gradiške! Drugarska povezanost s nesretnicama pokrenula je cijeli logor, koji je nastojao svakom prilikom da i ženski logor, što je bio oštro čuvan, ubaci živežne namirnice.

Iz mljekarnice je krupni Pero svakodnevno »švercao« među žene mlijeko i maslac, dok ga jednom nije ulovio sam Brkljačić i uz detonaciju psovki poslao okovana u zvonaru.

Bilo je u logoru mladića, koji su prošli već i kroz rešeto ognjenog krštenja, bili nekoliko puta ranjeni i surovo premlaćeni od policije, no koji su tek ušli u prvi stadij puberteta. Oni su venuli u svojim barakama misleći na žene na ribnjaku, koje su svako jutro mogli gledati sakriveni iza hrpe opeka kod pekare ili iza debelih stabala kod pilane, kako pjevajući prolaze putem prema skeli. Pamet im se mutila pri pogledu na lelujava more sukanja, na čvrsta, stegnuta prsa ispod laganih bluza, na gole, tvrde linije listova i sočna koljena, što su provirivala i nestajala pod suknjama u ritmu hoda.

Zar je čudo, što je jedne tople jesenje noći skinut s vrha drvenog plotu u ekonomiji mali, crnooki i crnokosi Avdo, koji je mučen nemirnim snovima i vizijom mekoga ženskog tijela, stavio život na kocku provukao se između stražara do ribnjaka u ekonomiji i popeo mačjom spretnošću na vrh plo-

ta. Izdao ga je samo slučaj: pukla je daska, na koju je sjeo u namjeri, da se odmori i da prouči teren s druge strane plota. Mladić nije ni obrvama trepnuo, kad ga je surova ustaška šapa svukla s plota i uz strahoviti udarac kundakom potjerala Cividiniju na saslušanje.

Dnevno su nevidljivim putem dolazila u ženski logor bezbrojna ljubavna pisma logoraša, koji su morali svoju ljubavnu žeđ i erotsku žudnju makar samo literarno izživjeti. Nevjerojatnom invencioznošću upravljali su pisma određenim, po imenima izabranim ženama i djevojkama te se dopisivali s njima kao s davno poznatim i intimnim bićima.

— Olgice, srce — pisao je jedan — noćas sam sanjao, da sam te iz zaklona gledao na kupanju u našoj dezinfekciji. Bilo mi je teško izdržati u zaklonu. Jedva sam se ipak uzdržavao i — probudio se umoran i sav okupan u znoju. Ne znam, šta znači taj san, ali znam, da bih bio nesretan, kad bi me iz logora pustili bez tebe . . . Jesi li primila jabuku, što sam ti je jučer poslao? Zdravo!

Sa ženama iz Stare Gradiške prispjela je i Bonifacijeva drugarica, s kojom se nije vidio već pune dvije godine. Shvaćate li, da se Bonifacije nije mogao više ni na trenutak smiriti? Pisao je pisma, molio starješine, da mu dozvole razgovor s drugaricom, slao hranu i cigarete. U roku od osam dana tripot je morao odlaziti Cividiniju na saslušanje. Jednom je čak prespavao u zvonari, a dva-put je izvukao grdnih batina od vodnika Nikole. Konačno je napisao molbu Brkljačiću, u kojoj moli premještaj u drugi logor.

Jedne sunčane nedjelje priredio je logorski orkestar »Ćelo«, uz sudjelovanje najboljih logorskih

pjevača, koncert na ribnjaku u počast drugaricama iz Stare Gradiške.

Cijela obala na muškoj strani, od pekare pa sve do Slobodanova vrta, bila je prekriljena logorašima. Nije bilo logoraša, osim dežurnih radnika u električnoj centrali, koji je ostao ravnodušno spavati u baraci. Svi su se sjatili na ribnjak. Obrijani, čisti i s nekom naročitom pomnjom odjeveni.

Na drugoj strani, na uskom prostoru između drvenih zidova, kojima su žene bile odvojene od ostalog dijela logora, skupili se subjekti naših čežnja oko žičane ograde. Stajale su tamo u više redova, jer je duljina žičane ograde bila malena. U prvom redu žene su* se držale rukama za okanca ograde.

Prizor je bio jadan za normalno oko. Izgledao je kao kavez zoološkog vrta, iza čijih su se rešetaka natisnule životinje, koje, u pristojnoj udaljenosti, razgledava publika. Za naše oko prizor je bio uzbudljiv, emotivan. Oči su nam netremice bile uprte u žičanu ogradu.

Vidjeli smo tamo samo konture, a nismo raspoznavali lica žena.

Orkestar je svirao najbolje stvari iz svoga repertoara, a pjevači se međusobno natjecali u interpretaciji talijanskih i mađarskih romansa i tužnih međimurskih napjeva. Vokalni trio pjevao je uz pratnju orkestra plesne šlagere, a žene su na drugoj strani plesale.

Iskren i srdačan pljesak nagradio je svaku točku našeg programa, a kada su na kraju drugarice u koru otpjevale marš »Pjesmom kroz život«, kojim su započinjale i ' završavale svaki svoj radni dan, prolomio se dugotrajni i gromorni pljesak s dlanova muških ruku, koje su na taj posredan način dale

oduška svim nježnostima, što su mjesecima bile duboko zakopane u dušama logoraša.

Davno je već prošao koncert. U logoru su zvekale porcije i žlice logoraša, koji su na raznim mjestima obrazovali zmije pred kazanima, iz kojih se dijelila nedjeljna pura. Sunce je zalazilo na horizontu širokim krvavim odbljeskom. Pojedini logoraši još uvijek su sjedili na obali ribnjaka, poduprli glave rukama i uprta pogleda na drugu stranu pratili silhuete žena, što su prolazile mimo žičane ograde spremajući se na počinak.

Jedna žena je stajala nepomično i pritisnula lice na ogradu. Pogled joj je lutao bogzna kuda. Izvanredno sonorani i topao alt pjevao je negdje s mnogo nježnosti i bolne patetike sevdalinku. »Ni bajrami više nisu ...«

CANOSSA

Ustaška bolnica bila je opasna samo po svome atributu. Zapravo, ona je od svog osnutka, u jesen godine 1942., bila utočište logoraša iz logora ciglane. Ustaška je bila po tome, što su u njoj ležali bolesni ustaše, ali bolesni ustaše nisu ni izdaleka bili tako opasni kao zdravi. Upravitelj bolnice bio je već toliko spominjani doktor Marin, ustaški »nadporučnik« i kasnije »satnik«, bivši logoraš jasenovačkog logora, u mladosti Jugoslaven ljotićeuskog smjera, no sada, iako u ustaškoj uniformi, nepomirljivi protivnik koljačkog ustaštva te zaštitnik i branitelj svakoga političkog kažnjenika, bez obzira na vjeru i političku pripadnost. Bio je prilično labilnog karaktera, neodlučan i oportunistički nestalan, ali je uza sve svoje mane bio neprocjenljivi oslonac zgažene i do životinjstva ponižene logorske raje. Njegov pomoćnik, ustaški poručnik Belušić, nesvršeni medicinar, bio je daleko pozitivniji čovjek i otvoreno je stajao na našoj strani prezirući i ignorirajući svoje ustaške drugove. Nisam ga pobliže poznao i ne znam, što ga je rukovodilo, da obuče ustašku uniformu. Belušić se družio isključivo sa zatočenicima, dok je Marin silom okolnosti morao održavati najprisnije veze s vodećim ustaškim ličnostima. Obojica, i Marin i Belušić, bili su upleteni u zavjeru, kojoj je bio cilj oslobođenje logora, te su septembra 1944. obješeni u Jasenovcu. Ostalo

osoblje, liječnici, magistri farmacije, bolničari i pomoćni personal bili su sve logoraši.

Ustaška bolnica ležala je u središtu slavonskoga gradića Jasenovca, udaljena kojih dva kilometra od logora. Sastojala se od nekoliko prizemnih i jednokatnih zgrada, okupljenih oko prostranog dvorišta, što se na južnom dijelu spuštalo do Save. U bolnici je vladala čistoća i red, kako je to već uobičajeno u bolnicama, no mi smo izgubili svaku mjeru u određivanju pojedinih pojmova i osjećali se u dohvatu te bolnice kao u kakvu institutu nadzemaljskih sfera određenu za viša bića, čiju / eksistenciju tek nejasno slutimo. Za ljude bile su bolnice logorskog tipa.

Sve smo mjerili logorskim metrom i zaboravili potpuno na hod materijalne kulture, koje smo se iz prošlosti samo mutno sjećali. Počeli smo da se niveliramo na niže, sve dublje i niže, i tko zna, gdje bismo se zaustavili, da se tok logorske kulture nije prekinuo. Tek tamo, u ustaškoj bolnici s bijelo lakiranim vratima, s čistim krevetima, u društvu čistih ljudi sa snježno bijelim liječničkim i bolničkim ogrtačima i keceljama, osjetili smo se ljudima. Osjećali smo skoro fizički, kako se u nama bude zaboravljene vrednote, koje su osnovne značajke čovjeka, hominis sapientis: ponos, volja, samopouzdanje. No te vrednote, što su u nama latentno živjele, ubrzo su se izgubile. Dovoljno je bilo prekoračiti prag logora i vidjeti Alagu kako bahato šteta pred zvonarom i s visine prima servilne i duboke naklone logoraša, koji su zaboravili sve atribute ljudskog dostojanstva.

Bolnica nije bila opkoljena žicom. Kretanje po njoj bilo je potpuno slobodno. Ljeti je bilo dozvoljeno i kupanje u Savi. Moglo se otići i izvan bol-

nice, prošetati se Jasenovcem, skočiti noću u Savu, preplivati je i nestati u šumi, što je rasla nekoliko stotina metara daleko od druge obale. Ipak, to nije Bitko učinio, jer bi tada teške represalije zahvatile čitav logor, a ustaška bi bolnica za sva vremena ostala logorašima zatvorena.

Hrana je u bolnici bila prvorazredna. Bijeli kruh i meso. U bolnicu dolazili su i civili. Posjećivali bolesnike, a i sami se liječili. Oni su morali vidjeti, kako je logorašima dobro, i kako novinske reportaže o Jasenovcu u »Hrvatskom Narodu« i »Novoj Hrvatskoj« nisu novinarske patke, nego živa, opipljiva istina.

Administrativnu upravu bolnice vodio je logoraš Josko, profesor romanist, koji je znao u originalu recitirati čitavu Danteovu »Božansku komediju«. Bio je autor citata iz »Pakla«, napisana ugljenom na balvanu pred logorom, koji mi je prvi put otkrio karakter jasenovačke stvarnosti.

LASCIATE OGNI SPERANZA VOI CH' ENTRATE!

Koliko li je istine sadržavao taj klasični stih!

Među liječnicima bolnice nalazio se od sredine 1943. i Špicer, pored ostalih najboljih liječnika logorske bolnice, što ih je Marin preselio k sebi. To mu nije bilo teško, jer je logorska bolnica, uostalom, mogla ostati i bez liječnika. Ona je bila samo jedna od rijetkih konvencionalnih formalnosti ženevske institucije Crvenog Križa, što se uspjela slučajno održati.

Jedna od najmarkantnijih ličnosti bolnice bio je svakako Janko, bolnički ekonom, Marinov prijatelj iz studentskih dana. Bio je zatočen u Staroj Gradiški, no Marinu je uspjelo da ga premjesti u

Jasenovac i da ga poslije izvjesnog vremena postavi na najzavidniji položaj u logoru, na položaj upravitelja »Canosse«.

Canossa bila je bolničko skladište hrane, kojim je upravljao bolnički ekonom. U Canossi bilo je svega: rakije, kave, šećera, prave zimske salame, mortadele, čokolade, riže, duhana, ma svega, što je mirnodopski mozak mogao zamisliti, a o čemu je logoraš mogao samo sanjati. Ekonom se brinuo o prehrani bolesnika i bolničkog osoblja, izdavao hranu kuhinji te krijumčario kruh i slaninu najbjeđenijima u ciglani.

Svoje ime dobilo je skladište zbog sličnosti u pokajničkom hodočašću zemaljskih silnika sa sredovječnom Canossom. Istina, u jasenovačku Canossu nisu dolazili ustaški vlastodršci kao nekada Henrik IV., rimski car njemačke narodnosti, u pravu Canossu na koljeniina, pokajnički, sklopljenih ruku i kose posute pepelom, ali su ipak dolazili u posve drugom vidu, negoli što je onaj bahati i nadljudski, kojim su se inače pred logorašima pokazivali. Dolazili su pitomi, prijazni, namiješeni, pružali su Janku čak i ruke. Dolazili su u Canossu na špricere, na finu slavonsku šljivovicu, na zakusku ili na mirisnu crnu brazilsku kavu. Dolazili su po danu i po noći. Opijali se i pjevali, zalazili u odjele, gdje su ležale bolesne logorašice iz Stare Gradiške. Redoviti gosti bili su Brkljačić, Matković, Brekalo i Maričić. Čak i Maričić — pričaju — bio je jagnjeće čudi, kad bi pokušao na gostoljubiva vrata Canosse.

Bio sam svega jednom u ustaškoj bolnici, na koncertu, što smo ga priredili tamošnjim drugovima. Popio sam dvije Čašice rakije i pojeo četiri limuna, udisao čeznutljivo bolnički zrak natopljen mirisom

joda i kamfora. Otišao sam tužan u grupi muzikanata opkoljenoj čvrstom stražom. Na polasku iz bolnice vidio sam Brkljačića, kako se šulja prema Canossi, pred čijim je vratima smješkajući se stajao Janko.

RASTANAK

Kapitulacija Italije izazvala je veliko veselje u oba tabora: u ustaškom i u onom logoraša. Svaki se radovao na svoj način. Dan kapitulacije proglašen je praznikom čak i za logor. Bilo nam je nerazumljivo veselje u ustaškom taboru, jer je kapitulacija Italije značila očevidno slabljenje osovine i prvu grudu zemlje na grobni humak velike hitlerovske ratne mašine, koja se već mjesecima povlači pod najtežim okolnostima i koja je već skoro posve ispraznila Ukrajinu. A pucanjem osovine i povlačenjem Njemačke iz Sovjetske Rusije bila je potpisana smrtna osuda ustaštvu, dakle i našim krvnicima i tamničarima. Osuda je bila potpisana neopozivo, samo je dan eksekucije bio odgođen na nekoliko dana ili mjeseci kasnije. Nikako godina! I to je bio razlog našem veselju, kome nije bilo granica.

Ustaše su bili prema nama tih dana veoma blagonakloni misleći, da se razlozi našeg i njihova veselja podudaraju. A razlog njihova veselja bit će da je općenito bio takav, kako mi ga je formulirao senilni i nepismeni hamalin vodnik Alaga:

— Mi smo ti, grupniče, izbacili iz stroja Italiju i zauzeli Trst, Zadar i Rijeku. Sad još malo, pa ćemo navaliti na Njemačku, pa kad i nju likvidiramo, a na to se ne će morati dugo čekati, onda smo tek postigli svoj cilj. Mi smo ti se, grupniče, morali s Njemačkom vezati iz političkih razloga,

ali nemoj misliti, da su naše veze iskrene. Mudra ti je glava naš poglavnik! On misli: neka se samo Njemačka iskrvi s Rusima. Lako ćemo mi onda svršiti s njome i uhvatiti se s iscrpljenim Rusima u koštac i potjerati ih iza Karpata. E, zna Alaga, nisu njemu vrane mozak popile. Borio se Alaga protiv Rusa na Karpatima. Ne mogu oni s nama. Mudra ti je glava naš poglavnik!

Nisam doduše mogao vjerovati, da se misli vodećih ustaša poklapaju s Alaginim, ali nisu se mogle od njih bitno razlikovati, jer čemu onda baki jada po Jasenovcu, gruvanje mužara i pucanje iz pušaka u znak veselja. Čemu vol, što se pekao u pekari za ustaške vojnike, i vino, što je po Jasenovcu potocima teklo. Ili je to možda veselje od mnke, svi jesno bježanje od stvarnosti? Ali čemu onda bratimljenje s logorašima, za koje su još jučer imali samo batinu i prostačku kletvu?

Bilo kako bilo, mi im nismo kvarili veselja, već smo uzbuđeni kovali planove i zanosili se vizijama skore budućnosti.

Uostalom, Alagino mudro rezoniranje nije bilo nimalo neobično za ustaški način mišljenja. Sjećam se nekoga mladog rojnika iz Drniša, koji mi je pričao, kako se sprema da prebjegne u njemačke SS odrede.

— Pa zašto misliš onamo otići? — upitah.

— E — veli — u SS trupama bolje se plaća, a osim toga ljepša je i uniforma.

— Ta valjda nisi otišao u ustaše radi uniforme. Sigurno te je onamo povukla kakva viša svrha, ideja.

— Sviđalo mi se kod ustaša, pa to ti je. Nekome se sviđa u ustašama, nekome kod četnika, a nekome opet kod partizana. Eto, ja imam dva brata.

Jedan je partizan, a drugi domobran. Ja sam otišao u ustaše, a sada vidim, da je ljepše u SS trupama. Ovdje je u Jasenovcu, da umreš od dosade. Nema ni kina, ni cura, a nema ni novaca za rakiju i briškulu.

Od kapitulacije Italije da mog otpusta iz logora prolazilo je vrijeme neobično polagano, iako je obilovalo uzbudljivim događajima.

Jedan od najuzbudljivijih događaja bila je izmjena logoraša iz Jasenovca s onima iz Stare Gradiške. Počela je još pred kraj ljeta i nastavljala se u razmacima do početka septembra. Iz Jasenovca odlazili su u Staru Gradišku svi Hrvati katolici i muslimani, osim nekoliko neophodno potrebnih za nesmetani rad jasenovačkih radionica. Među te neophodne spadao sam iz nepoznatih razloga i ja. U raznim skupinama otišli su Vlado, Omer, Vavrška i mnogi drugi, s kojima sam se u toku mjeseci sprijateljio. Iz Stare Gradiške dolazili su Srbi i Židovi. Od došljaka isticali su se značajem, inteligencijom i prisnošću Crnogorci Mitar i Mile. Mitar je bio arhitekt, pa su ga smjesta zaposlili u građevinskoj grupi. Mile je bio liječnik, bolonjski 'đak, odvažan i karakteran. Njega smo odmah preko Marina progurali za grupnika logorske bolnice. Na tom položaju Mile je neizmjereno mnogo učinio. Uspio je da organizira dovoz lijekova i hrane iz ustaške bolnice. Zauzimao se za bijedne i bolesne, primao ih u bolnicu i podvrgavao ih ozbiljnom liječenju.

On, Mitar, Brana i ja sačinjavali smo do zadnjega dana moga boravka u logoru nerazdruživi četverolist. Svake večeri, prije zalaza sunca, prošetali smo se po logoru i u travi u blizini bajera vodili prijatne razgovore kujući planove o mogućnosti

oslobođenja logora s vanjskom pomoći. Mitar je odnekuda dolazio do novina i radio-vijesti. Svake večeri iscrpno nam je prikazivao vojničko i političko stanje u Evropi i u zemlji. No moralo se raditi oprezno; Ivo je još uvijek bio u zatvoru, iako su kolale vijesti, da će skoro izaći, jer mu nije ništa konkretno dokazano. Njegovi ustaški stražari već su skakutali po bajeru u civilnim odijelima, s lancima na nogama. Nfsu utopili Ivu.

Jedan od najsjajnijih podviga u analima Jasenovca učinio je živahni Nazif, koji se od košarača jednog dana pretvorio u učitelja. Mali logoraši, djeca od deset do četrnaest godina, šegrti po raznim radionicama, neznatni ostaci hiljada seljačke djece, što su čudom ostali pošteđeni od malja ili Piccilijeve peći, morali su ove godine posjećivati »školu«. Učio ih je neki stari učitelj iz Srijema na čistini kod bajera, a Nazif mu pomagao.

Kasnije, kad je Wiener poveo kampanju gajenja dudovih svilaca, vodio je Nazif grupu djece u Jasenovac ili u okolinu logora na branje dudova lista. S grupom polazio je uvijek jedan isti stražar, Nazifov zemljak, s kojim se brbljavi Nazif ubrzo sprijateljio.

Jednom, bilo je to negdje sredinom augusta, kad se grupa kretala uz Savu prema Košutarici, pokaže Nazif stražaru kućicu na drugoj obali Save udaljenu od nje kojih 500 metara.

— Tamo — reče nehajno Nazif — sakrio sam sto tisuća kuna. Našao sam ih u džepu nekog Židova, koji je umlaćen u Gradini. Dobra para.

— Ma Isusa ti!

— Tako mi Muhameda!

— A znaš li sigurno, da su pare još tamo?

— Kako ne bih znao; sakrio sam ih na sigurnom mjestu. Uostalom vidjet ćeš. Reći ću kuriru Stipi, pa ćemo nas dvojica otići tamo i podijeliti pare.

— Ma boga ti! Podijelit ćeš pare sa Stipom?

— Alaha mi, podijelit ću pare.

— A bi li sa mnom?

— Bih, ali ti ne znaš plivati.

— Kako ne bih znao! Znam, brate Nazife, samo ne najbolje. Ako bi ti plivao uza me, ne bi bilo teško.

— Dobro, ako hoćeš, pođimo.

Svukoše se i ostaviše odijela i stražarevu pušku djeci na čuvanje pa zaplivaše, Nazif elegantnim crowsom, a stražar psečjim stilom, prema zlatnom mamcu, usamljenoj kućici oko pola kilometra udaljenoj od druge obale. Iza kućice sakrivala je u sebi gusta hrastova šuma debeli hlad.

Nazif izvuče umornog stražara na drugu obalu, pa se uputiše šutke prema kućici. Stražara je već rashladila Sava, pekla ga je pomisao na ostavljenu pušku prijeko, a šuma iza kućice učinila mu se sumnjivom. Poče se česati po mokroj kosi i oklijevajući primijeti:

— Da se vratimo, Nazife?

— Ma ne budali: nemamo više ni trista metara, i novac je naš. Sto tisuća kunića!

No crv sumnje zario se stražaru duboko u srce. Opre se odlučno:

— Da se vratimo!

Nazif slegne ramenima i okrene se mirno:

— Dobro, vratimo se.

Na obali izjavi Nazif:

— Uđi, a ja ću odavde skočiti u vodu.

Lakovjerni stražar spusti se niz strmu obalu već posve umiren Nazifovom hladnokrvnošću i spre-

mnošću da se vrati. Uđe u Savu i grčevito zapliva put druge obale udarajući žestoko rukama i nogama po vodi.

Okrete ga Nazifov glas:

— Zdravo, Martine, pozdravi mi Brkljačića, poglavnika i Adem-agu Mešića. Neka ti je selam! Poklanjam ti moje odijelo. Ja odoh sam po pare, kupit ću novo.

I mirnim korakom uputi se gol prema kućici na rubu šume.

Stražar je polumrtav i pun vode stigao na drugu obalu Save. Dugo je trebalo, dok se odlučio da se s djecom vrati u logor i da ispriča Cividiniju, kako ga je Kerempuh Nazif namagarčio.

Dva dana prije moga polaska kući pobjegla su mi četiri košarača i sjekirom teško ranila jednog stražara. Drugom stražaru oteše pušku i raniše ga na bijegu u nogu. Te noći nisam spavao. Očekivao sam cijelu noć, da će doći po mene i odvesti me Brkljačiću ili Cividiniju. Grupnik je bio odgovoran za bijeg svojih štićenika. Jamčio je za njih glavom.

Čekao sam do sutra xi podne, kad je stigao kurir i samilosno mi poručio:

— Grupniče, zapovjednik te zove.

Otrčao sam do Brane i zamolio ga, da organizira dopremu hrane u zvonaru, jer nema sumnje, da moj put preko Brkljačića vodi tamo.

Brkljačić me je primio ljubazno. O bijegu košarača nije spomenuo ni riječi; govorio je o posve indiferentnim stvarima, a pozvao me zapravo za to, da mi objavi, kako ću sutra biti pušten kući, Bio sam pijan od sreće, kad sam izlazio iz omrznete zgrade zapovjedništva, koju sam poput ostalih logoraša, zaobilazio u širokom krugu. Kod

zgrade upravne pisarne Čekao me nestrpljivo Brana. Čim je ugledao moje sretno lice, znao je, o čemu se raci. Poletio je prema meni i zagrlio me.

— Ideš kući, znao sam. Uvijek sam govorio, da ćeš nas ostaviti.

Lice mi se odjednom smrklo. U svojoj sreći mislio sam samo na sebe. Zaboravio sam, da iza mene ostaje preko dvije hiljade logoraša, od kojih većina sigurno ne će biti moje sreće. Da, većina će ostati ovdje, u ovom paklu, krematoriju, klaonici, živoj grobnici, najvećem gradu Hrvatske, velegradu mrtvih, gdje hodaju još samo živi mrtvaci, od kojih će slijedećih mjeseci, mjeseci obračuna, krvavog i nepoštednog, samo rijetki uskrsnuti. Lice mi se smrklo, a u srce mi se uvukla gorka, pre-gorka tuga. Zar ne bi bilo časnije ostati među njima, među braćom, koja su samnom dijelila i dobro i zlo, koja su me voljela, i koju sam ja volio? Da se zajedno borimo goloruki protiv moderno naružanih kanibala, u čijem je rječniku skrupula nepoznata riječ, pa da zajednički iznesemo ili najveću pobjedu, ili da svi poginemo pokošeni mitraljeskom vatrom.

Istina, ja ću se na slobodi boriti za živote dragocjenih ljudi, čiju bismo odsutnost u novoj sredini teško osjetili, ali što onda, ako ne uspijem? Što onda, ako bas najdragocjeniji životi zaglave u blatu ove omražene zemlje? Osjećat ću se uvijek dužnikom njihovim, i slast slobode ne će biti tako slatka, kakva mi se sada čini.

Mučen teškim mislima, napola odsutan, prolazio sam predzadnji put poznatim stazama logora. Sretao sam drugove, prijatelje, primao narudžbe, dijelio obećanja, nudio cigarete, što su mi isti dan stigle u paketu. Ante mi povjerava dužnost, da po-

zdravim i utješim curu mu Aninku, najdraži stvor na svijetu, koja je za čitavo dugo vrijeme njegova logorovanja vjerno mislila na njega.

Za svoga grupničkog nasljednika imenovao sam Branu i unio promjenu u »knjigu dnevnih prijativa«.

Uveo sam Branu u dužnost i predao mu svoju sobicu u obrnutom domu, urara Izaka i malog, divnog Königa. Navečer sastali smo se, kao obično, s Milom i Mitrom i prošli uobičajeni krug po logoru, skoro bez riječi, puni misli. Priključili su nam se Stevo i Đuro. Posjetili smo Slobodana u vrtu i gledali krvav zalaz sunca. Posljednji u Jasenovcu.

Poslije večere ostali smo Brana i ja sami. Razgovarali smo cijelu noć. Samo pred jutro malo smo zadrijemali. Sutradan bila je nedjelja. Skinuo sam sa zida nad klupom Doričinu sliku, uokvirenu u crno oličeno jasenovo drvo, i stavio je u kovčeg. Pomno sam upakovao i Nečiporenkov cigarluk. Ajanovićevu izrezbarenu drvenu kutiju za cigarete, Antina magarčića, ispečena u njegovoj keramičkoj peći, te akvarelima izrađen program kazališta i orkestra »Celo«, što su ga potpisali svi članovi.

— Grupniče, očekuješ se u deset sati pred zapovjedništvom sa svim svojim stvarima.

Kucnuo je čas, zamamljiv, težak. Prati me rulja logoraša do zapovjedništva, gdje već čeka vodnik Mato Horvat, podmukli bačvar iz ekonomije, mračnog i zloslutnog lica, koji će me otpratiti u Zagreb, u zatvor u Đorđićevoj ulici. S njime su Dinko, golijat i desetnik postolarije, te opskrbnik ustaške bolnice Janko. I oni odlaze kućama. Tamo stoje i moji najintimniji drugovi i prijatelji na čelu sa Branom.

Ljubim se sa svima, stežemo čvrsto ruke i jecamo:

— Do viđenja! Do skorog viđenja!

Prešli smo kapiju tešku i neprijateljsku. Vodnik Mato hoda pred nama. Okrećem se i mašem rukom. Iza vrata stoje u gustoj skupini ljudi, s kojima sam proživio čitav jedan život. Život neobično dug i težak. Stoje uprtih pogleda u prašinu, što se diže za našim petama, i domahuju rupčićima i kapama. Pred kapijom stoje dva stražara i pjevaju surovim glasovima surove ustaške pjesme.

Okrenuo sam se i zagledao u toranj župne crkve u Jasenovcu. Suze su mi neprimjetno navrle na oči, i dugo ih nisam mogao zaustaviti. Na tornju župne crkve u Jasenovcu tuklo je podne.

Započeto u Beču, nastavljeno u Zagrebu, završeno u Borovu u jesen 1945.

S A D R Ž A J

	Strana
Uvod	7
S Trga Kulina bana na Savsku cestu.....	11
Savska cesta	14
Jasenovac — prvi utisci.....	19
Logor III C.....	24
Majko božja, moli za nas.....	30
Počinje dan.....	34
Nasip	40
Krumpir, koji ubija.....	46
Kako se kuhao pekmez od šljivau Mededi	51
Nedjeljne meditacije.....	60
Per aspera >ad astra«.....	67
U domu umiranja.....	73
Potemkinova sela.....	82
Mala nedjeljna ekskurzija pologoru	87
Život teče dalje.....	96
U grimizu vrućice.....	103
Pjegavac ili kuća užasa u Gradini.....	111
Trust mozgova	121
O ljudima i štakorima.....	131
Proljeće se budi	*36
Idemo u crkvu.....	144
Jutrom rano na Trgu nužde.....»	148
Cigani se privode konstruktivnom radu.....	153
Šuma zove.....	159
Epika i lirika ...	
Koncert na ribnjaku.....	*73
Canossa	i"
Rastanak	

Korektori *Mate Barac, Vladimir Kovatić*

Rukopis br. 70. — 12^v/₄ tiskanih araka

Naklada 20.000 primjeraka

Predano u proizvodnju 11. II 1946.

Tiskanje dovršeno 6. IV. 1946.

Složeno i tiskano u Tiskari Nakladnog

zavoda Hrvatske, Zagreb

Frankopanska ul. 26

Cijena knjizi: D 35' — ; odobrena od Zemaljskog ureda za cijene pri Predsjedništvu vlade

NRH-e pod br. 6624 od 3. IV. 1946.